

Samenvatting Levensbeschouwing en wetenschap

geschreven door

UA-BiomedischeWetenschappen

An advertisement for XXL Nutrition. On the left, a woman in a grey hoodie and pants is shown from the side, working out with dumbbells. On the right, the text "BEYOND YOUR LIMITS" is displayed in large, bold, white letters with a red underline. Below it, smaller text reads: "Het maakt niet uit welke sport je beoefent of wat je doel is, je shopt de hoogste kwaliteit sportvoeding, supplementen, trainingsaccessoires & sportkleding bij XXL Nutrition". A red button with the text "SHOP NU" is located below the slogan. The XXL NUTRITION logo, consisting of the word "XXL" in a stylized red font above the word "NUTRITION" in a smaller red font, is at the bottom right.

BEYOND
YOUR LIMITS

Het maakt niet uit welke sport je beoefent of wat je doel is, je shopt de hoogste kwaliteit sportvoeding, supplementen, trainingsaccessoires & sportkleding bij XXL Nutrition

SHOP NU

XXL
NUTRITION

www.stuvia.com

DEEL 1: het levensbeschouwelijke landschap

Inleiding

Passief pluralisme = het inzicht dat we elkaar niet meer vervolgen door een ander idee

- Dit ging gepaard met het feit dat mensen dachten dat religie iets voor thuis was
- Men dacht dat het niet mogelijk was om samen te leven met verschillende culturen

Actief pluralisme = we gaan elkaar niet vervolgen, maar we aanvaarden wel dat mensen uitkomen voor hun levensbeschouwelijke overtuiging

- Levensbeschouwing moet niet thuisblijven
- We moeten een gesprek kunnen voeren over onze overtuiging

Pieter Gillis

- Leefde in het begin van de 16^e eeuw → dit was de tijd van reformatie/protestantisme en het **humanisme**
 - Gillis was een goede vriend van Erasmus en More
 - Bewezen door schilderijen, More heeft een werk geschreven 'Utopia' dat begint met een brief aan Pieter Gillis, Erasmus schreef een boek 'lof der zotheid' dat opgedragen is aan More
 - Humanisten wouden levensbeschouwing opnieuw ernstig nemen – waren tegen de decadentie van het geloof → willen terug focussen op de inhoud – terug focussen op de bron (ad fontes)
 - Humanisten dachten na over een vorm van tolerantie/openheid → dit was nog niet de tolerantie die we vandaag de dag meestal hebben
- Antwerpenaar

Levensbeschouwing en wetenschap

- we gaan niet praten over 'het ware' christendom het 'de ware' islam → er is zeer veel externe én interne variatie
 - we kunnen levensbeschouwing bekijken als rivieren
 - hebben een bepaalde bron van waaruit de levensbeschouwing start
 - rivier zal vertakken, breder worden, ...

! christendom van vroeger en nu is bijna niet meer te vergelijken
→ ook doorheen de tijd is er zeer veel variatie

- er is zeer vaak een verschil tussen de **lived religion** en de **expert religion**
 - expert: wat je erover leest
 - lived: wat je ziet wanneer je een land met een bepaalde religie bezoekt
- ! daarnaast heb je ook **governed religion**: hoe geef je religie een plaats in je samenleving
- religie en levensbeschouwing zijn **ambivalent**
 - kan de mens stimuleren tot heel goede dingen maar is ook in staat om mensen aan te sporen tot zeer slechte dingen

DUS: religie is een zéér motiverend factor

verschillende dimensies binnen levensbeschouwing

- mythe, ritueel, ethiek en moraal, overtuigingen, spiritualiteit, gebed, artistiek

H1 & (2?) : Westerse tradities

In dit hoofdstuk bespreken we drie monotheïstische openbaringsgodsdiens

- Jodendom (moeten we niet kennen)
- Christendom
- Islam

→ gaan alle drie terug op de figuur van de stamvader Abraham. In de joods-christelijke traditie is diens zoon Isaak tweede aartsvader, terwijl volgens de islamitische traditie het Arabische volk en de profeet Mohammed teruggaan op Isaaks buitenechtelijke, oudere halfbroer Ismaël

→ drie religies hebben allemaal een eigen openbaringstraditie, maar bouwen ook wel op elkaar voort

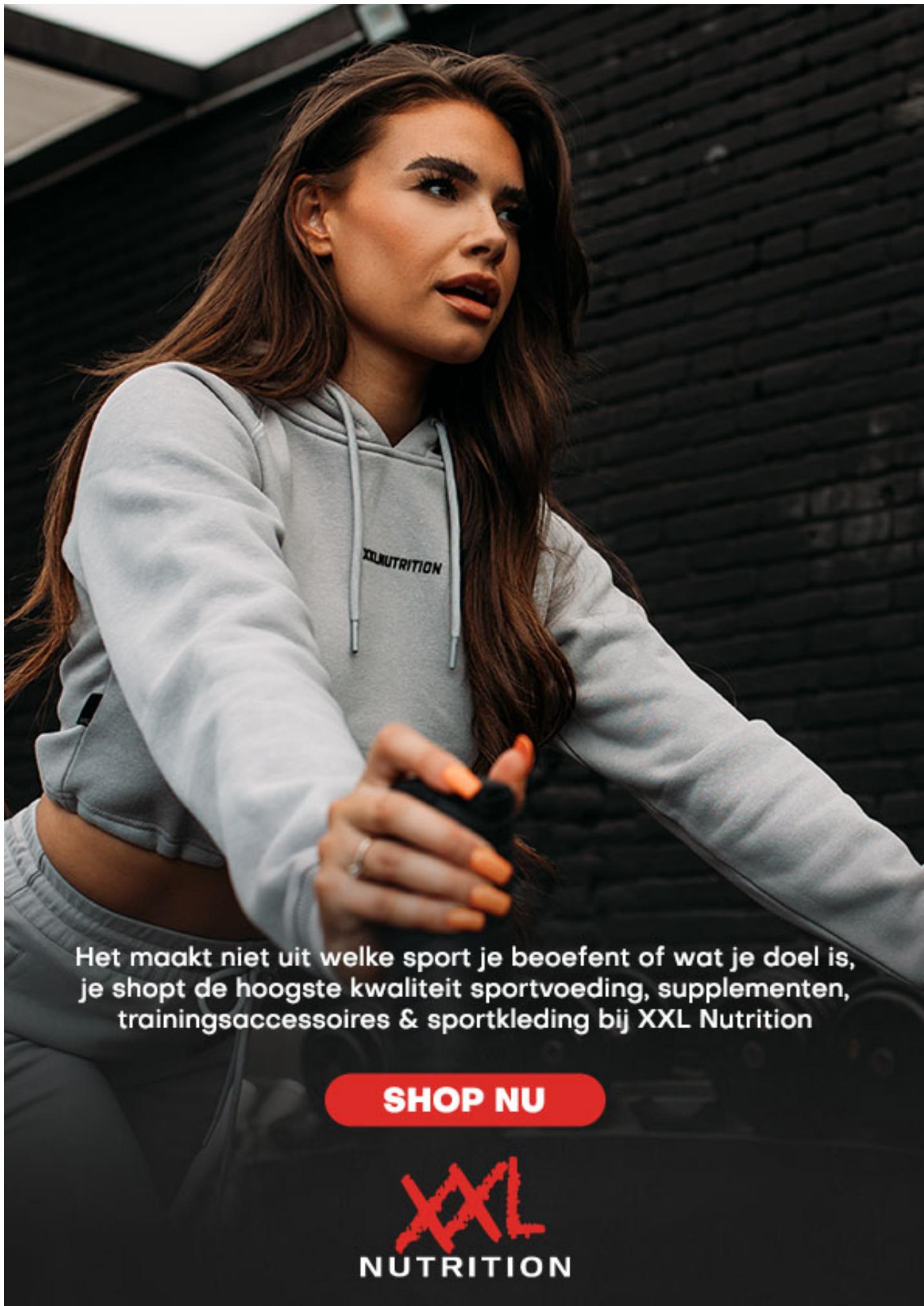
→ deze godsdiens worden ook wel de ‘godsdiens van het boek’ genoemd, aangezien bij alle drie het heilige schrift een belangrijke rol speelt

→ zijn alle drie afkomstig van het Midden-Oosten, worden in de literatuur echter ‘westerse tradities’ genoemd

Toekomst van religie

- Meningen zijn verdeeld
 - Sommige beweren dat religie zal uitsterven = **seculariseringsthese**
 - Andere zeggen dat religie terug zal komen = **dесeclарisering**
- !** sterk afhankelijk van waar je op inzoomt
- in België zien we een vorm van secularisering
 - in Iran zien we eerder een vorm van desecularisering

Het maakt niet uit welke sport je beoefent of wat je doel is,
je shopt de hoogste kwaliteit sportvoeding, supplementen,
trainingsaccessoires & sportkleding bij XXL Nutrition

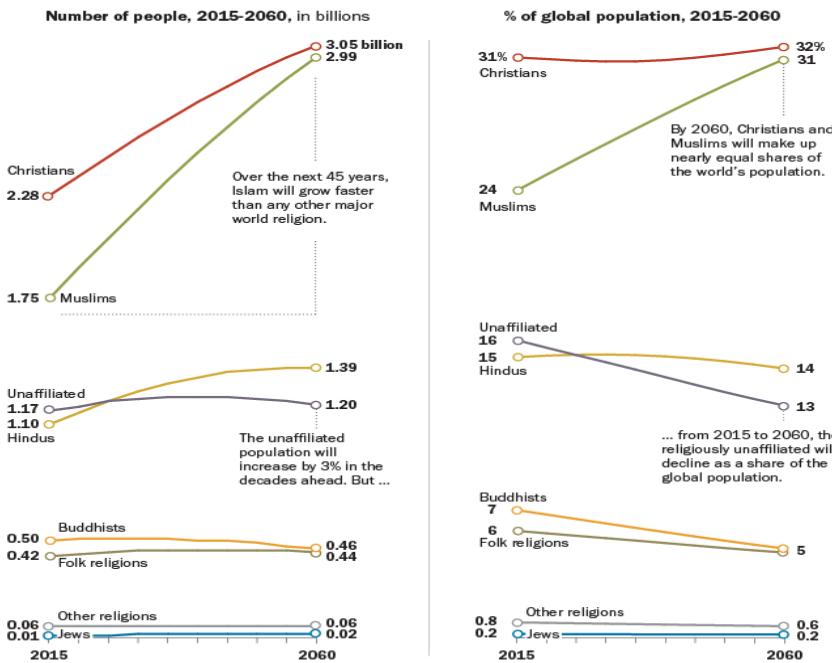
SHOP NU

XXL
NUTRITION

Projected change in global population, 2015-2060

Most major religious groups are expected to increase in number by 2060. But some will not keep pace with global population growth, and, as a result, are expected to make up a smaller percentage of the world's population in 2060 than they did in 2015.

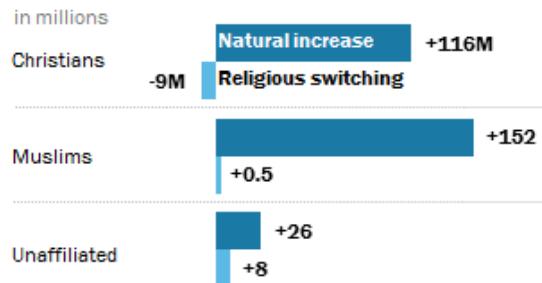

Source: Pew Research Center demographic projections. See Methodology for details.
"The Changing Global Religious Landscape"

PEW RESEARCH CENTER

Most religious population change between 2010 and 2015 came from natural increase (births minus deaths)

In demographic models, the net impact of religious switching accounted for an estimated 23% of unaffiliated growth and 0.3% of Muslim growth while reducing Christian growth by 7%

Population change between 2010- 2015 due to...

Note: Religious switching modeled in 70 countries among young adults ages 15 to 29. Natural increase is calculated based on estimated number of births minus deaths during the period. Source: Pew Research Center demographic projections. See Methodology for details.

"The Changing Global Religious Landscape"

PEW RESEARCH CENTER

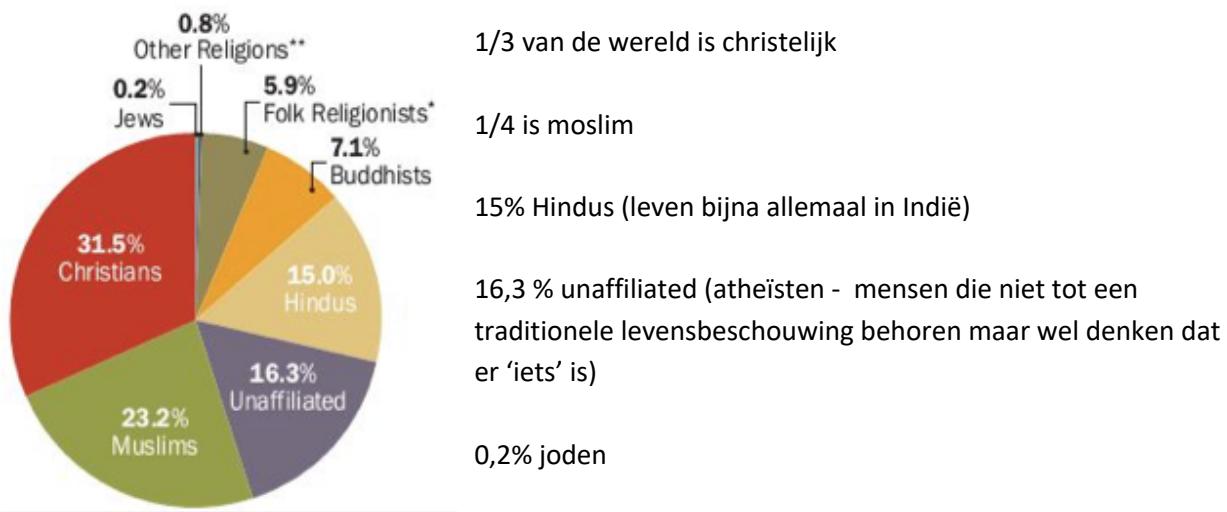
- Voorspelling voor 2050: Islam zal even groot zijn als het christendom – sterkst groeiende religie is de islam
 - 1/3: christelijk
 - 1/3: moslim
- Basis van de groei van de islam heeft niets te maken met bekering, zal groeien omdat de meeste kinderen geboren zullen worden in een moslimgezin (puur demografisch)
 - Islam is een vrij jonge populatie en het geboortecijfer ligt iets hoger
- Unaffiliated zullen numeriek stijgen, maar procentueel gezien gaat het achteruit (taart wordt groter, spiesje van de unaffiliated zal dus procentueel kleiner worden hoewel ze numeriek zullen stijgen)
 - Groei kan verklaard worden doordat veel christenen zullen overgaan naar unaffiliated

DUS: er zullen meer mensen geboren worden die geloven in de islam, wereld zal dus religieuzer worden

MAAR: tegelijk zal de secularisering verder gezet worden, waardoor het christendom zal dalen

Verdeling van de verschillende religies

- Jodendom is dus maar een zeer klein percentage, toch is het belangrijk aangezien
 - Het een vorm is van monotheïsme
 - Uit het jodendom is het christendom ontstaan
 - Ook de islam is verbonden met het jodendom
- Meest verspreide religie is het christendom – 99% van het christendom leeft buiten het Midden-Oosten, de regio waar het christendom is ontstaan
 - In de VS is 77% van de bevolking christelijk

Monotheïstische religies

1/3 christenen

- **'Christenen'** is een verzamelterm voor verschillende denominaties
 - helft van de christenen zijn katholiek – 16% van de wereldbevolking
 - Andere helft
 - protestanten (lutheranen en calvinisten) + Anglicaanse kerk (37%)
 - orthodoxen (12%) → vooral in Oost-Europa en Rusland
 - mormonen en jehova's (1%)

DUS: katholicisme is een onderdeel van het christendom

- **Protestanten**
 - Calvinisten → VS en Nederland
 - Lutheranen → Duitsland en Scandinavische landen
 - Grote interne diversiteit binnen de protestantse kerk – 3 tradities onderscheiden
 - Mainline protestant churches: hechten veel belang aan sociale hervormingen
 - Evangelics: hechten veel belang aan persoonlijke bekeringen, ethisch conservatief
 - Historically black churches: getekend door de geschiedenis van slavernij
 - Binnen deze tradities bevinden zich particuliere kerken en gemeenschappen
 - Baptisten: grootste groep, behoren tot de evangelics en de historically black churches
 - Methodisten: behoren tot de mainline protestant churches
 - Daarnaast nog pentacostals, adventisten, lutheranen,...
- **Jehova's**
 - Ontstonden eind 19^e eeuw in de VS binnen de adventische stroming
 - Geloven dat de mensheid zich in een eindtijd bevindt en dat de mensen zich daarom tot het enige ware geloof moeten bekeren
 - Gaan deur aan deur om mensen te overtuigen
- **Mormonen**
 - Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen
 - Gesticht in 1830 door Joseph Smith Jr. in New York → was ervan overtuigd dat al de bestaande kerken vals waren en dat hij de uitverkoren was om de oorspronkelijke christelijke kerk opnieuw te vestigen
 - Smith was polygam. Sinds de 20^e eeuw is polygamie in de meeste mormoonse kerken in onbruik geraakt
 - Hoofdzetel van de kerk: Salt Lake City in de staat Utah
- laatste drie pausen:
 - Johannes Paulus II
 - Benedictus XVI
 - Fransiscus
- Alles draait rond Jezus Christus
 - ‘koning **der joden**’, ‘messias’, ‘bevrijder’
 - historisch gezien weten we niet veel over jesus, hij heeft geen bronnen achtergelaten
- christendom is ontstaan als een tak van het jodendom
 - sommige joden waren ervan overtuigd dat jesus de Messias niet was
 - sommige joden waren ervan overtuigd dat jesus de Messias wel was → ontstaan van het joods-christendom waaruit later het christendom ontstond

! een vraag die veel mensen zich stelden: kan je christen worden zonder eerst jood te worden? → men heeft besloten van wel waardoor men overging van joods-christendom naar gewoon christendom

- Belangrijkste feestdagen van het christendom
 - Witte donderdag: laatste avondmaal met de apostelen – jesus viert het joodse paasfeest
 - Goede vrijdag: sterfte van jesus
 - Pasen: verrijzing van jesus
 - Joden hebben ook een paasfeest, zei herdenken hierbij de bevrijding door Mozes
 - Hemelvaart: 40 dagen na Pasen – jesus wordt in de hemel opgenomen
 - Pinksteren: 50 dagen na Pasen – volgelingen van jesus gaan de blije boodschap/evangelie verkondigen in het romeinse rijk

DUS: duidelijke link tussen de feestdagen van de joden en de christenen

Nieuwe testament

Bestaat uit 4 evangelieën: Matteus, Marcus, Lucas en Johannes

- zijn geen apostelen (hebben jesus wel gekend)
- evangelisten zijn de mensen die teksten geschreven hebben over jesus, maar hebben jesus nooit gekend
- eerste evangelie is geschreven in 70 n.C → 40 jaar na de dood van jesus
- gebaseerd op verhalen, men gaat ervan uit dat de evangelies historisch gezien geen waarde hebben
 - bepaalde dingen spreken elkaar volledig tegen in de evangelies
 - Lucas en Matteus zeggen iets totaal anders over Kerst – beide hebben de bedoeling om een Messias geboren te laten worden in Bethlehem en te laten opgroeien en Nazareth
 - *Lucas*: Jozef en Maria wonen in Nazareth, Jezus moet volgens de traditie geboren worden in Bethlehem → Jozef en Maria gaan naar Bethlehem voor de volkstelling, hier wordt jesus geboren in een grot en komen herders op bezoek
 - *Matteus*: Jozef en Maria leven in Bethlehem → Maria bevalt thuis en de koning komt op bezoek → voorspelling dat al de pasgeborenen gedood zullen worden waardoor ze vluchten naar Egypte

- 21 brieven van Paulus aan de christelijke gemeenschap
 - eerste: 52 n.C
- handelingen van de apostelen
 - geschreven door de evangelist Lucas
 - hierin wordt beschreven hoe de eerste christelijke gemeenschappen zich vormden
- apocalyps/openbaring
 - behoort tot de eschatologische literatuur
 - bevat een profetie over het einde der tijden en het laatste oordeel, het 'oordeel voor de Grote Witte Troon'
 - boek wordt aan de evangelist Johannes toegewezen

gelijkenissen en verschillen met het jodendom

gelijkenissen	verschilpunten
Monotheïsme	Incarnatie (god toont zich in de mens/jezus) → jesus is de zoon van God die geboren is om de mensheid van zonde te redden
Godsdienst van het boek; Oude Testament	Jezus = Messias Nieuwe Testament: 4 evangelies, handelingen van de apostelen, brieven (o.a. van Paulus), openbaring van Johannes (Apocalyps)
Joden zijn het 'uitverkoren' volk van God	Universele heilsboodschap (boodschap is voor iedereen)
	Minder nadruk op naleven van de wet (Orthopraxie) Meer nadruk op de Orthodoxie (hebben van het juiste geloof)
	Meer gericht op hiernamaals
Paasfeest	Verrijzenis (Chr.); uittocht uit Egypte (Jod.)

Geloofsleer

- Christendom is net als het jodendom en de islam een **monotheïstische godsdienst**
 - gelooft in het bestaan van één God, een transcendentie God die alle natuurlijke fenomenen overstijgt en schepper is van hemel en aarde

Ik geloof in **één God** de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde, van al wat zichtbaar en onzichtbaar is.

En in één Heer, **Jezus Christus, eniggeboren Zoon van God**, vóór alle tijden **geboren uit de Vader**.

God uit God, licht uit licht, ware God uit de ware God.

Geboren, niet geschapen, één in wezen met de Vader, en door wie alles geschapen is.

Hij is voor ons, mensen, en omwille van ons heil uit de hemel neergedaald.

Hij heeft het vlees aangenomen door de heilige Geest uit de Maagd Maria en **is mens geworden**.

Hij werd voor ons **gekruisigd**, hij heeft geleden onder Pontius Pilatus en is begraven.

Hij is **verrezen op de derde dag**, volgens de Schriften.

Hij is **opgevaren ten hemel**: zittend aan de rechterhand van de Vader.

Hij **zal wederkomen** in heerlijkheid om te oordelen levenden en doden en aan zijn rijk komt geen einde.

Ik geloof in de **heilige Geest** die Heer is en het leven geeft die voortkomt uit de Vader {en de Zoon}, die

met de Vader en de Zoon tezamen wordt aanbeden en verheerlijkt; die gesproken heeft door de profeten.

Ik geloof in de ene, heilige, **katholieke en apostolische kerk**.

Ik belijd één **doopsel** tot vergeving van de zonden.

Ik verwacht de **opstanding van de doden en het leven van het komend rijk**.

Amen.

→ geloofsbelijdenis is het resultaat van de strijd rond orthodoxie ('de juiste leer')

- één van de discussiepunten was de natuur van Jezus: alleen menselijk / zuiver goddelijk / zowel menselijk als goddelijk
- uiteindelijk werd er gekozen voor de term: 'homo – ousios'
 - Christus is één in wezen met de Vader, beide zijn van dezelfde substantie
 - Jezus blijft binnen de drie-eenheid (vader-zoon-heilige geest) op dezelfde hoogte van God
- Filosofen (Plato, Aristoteles) zijn gaan nadenken hoe ze de filosofieën kunnen gebruiken/incorporeren in het religieus systeem
- **Theodicee** = de vraag hoe het komt dat er toch zoveel lijden is in de wereld hoewel je gelooft in een bepaalde god

Religieuze praktijk

- Christendom is niet alleen geloofsopvatting, er is ook een stukje praktijk
 - Belangrijkste praktijk: naastenliefde
 - Aandacht voor de zwaksten
 - Vergeving
 - Vrede

- Sacramenten
 - Vormsel
 - Doopsel
 - Huwelijk
 - Eucharistie
 - Biecht
 - Ziekezalving
- Bedevaarten

1/4 moslims

- Ook onder de islam bestaan verschillende tradities
 - Soennieten (85%)
 - Verschillen ook onderling
 - IS is soennitisch, maar niet iedereen behoort tot de IS
 - Sjiieten (10-13%) – zijn in de meerderheid in Iran en Irak
- Percentage van moslims in België: 7% (10% tegen 2050)
- Percentage van moslims in de VS: 1% (zal verdubbelen tegen 2050)

0,2% joden

- Grote gemeenschap in Israël en de VS
- **Diaspora:** joden leven heel verspreid
 - Sefardische joden: leefden in het zuiden van Europa
 - Asjkenazische joden: leefden in Oost - Europa
 - Chassidische joden zoals wij ze kennen in Antwerpen zijn Asjkenazische joden

! Jeruzalem is belangrijk voor zowel de joden, de christenen als de islam
- joden: klaagmuur → restant van de tweede tempel
- islam: rotskoepel en al-aqsaamoskee

- Belangrijke figuren voor de joden: Abraham, Mozes
 - Mozes heeft de joden bevrijd van de egyptenaren naar het beloofde land
- Jodendom doet niet aan misionering. Gaan uit van het idee dat God een bepaald volk beschermt. Dit in tegenstelling tot het christendom, ze gaan uit van een nieuw verbond tussen god en een nieuw volk (christenen gaan hun geloof verkondigen en willen mensen bekeren)

Religieuze praktijk

! verschil tussen christendom en katholicisme

- Christendom = koepelterm waaronder verschillende denominaties vallen, de belangrijkste/grootste hiervan is de katholieke kerk
- Er zijn ook nog andere christelijke denominaties zoals de oosterse orthodoxe kerk
 - Dit is een afsplitsing midden de 11^e eeuw
 - Was vooral een machtskwestie tussen Rome en Constantinopel

= eerste chisma (splitsing)

Christenen

Christendom is eerder een orthodoxie dan een orthopraxie

- Christenen willen de boodschap van Jezus uitdragen door de navolging van Christus in het dagelijkse leven (naastenliefde, hulp aan daklozen,...) en door gebed, viering en (bijbelstudie)

De belangrijkste viering voor de christenen is de eucharistieviering

- Hierin wordt jesus laatste avondmaal herdacht
- Typisch kenmerk: hosties en wijn

Een sacrament = middel om spirituele zegening te ontvangen als een uiterlijk

teken van een innerlijke beleving

- priester is de bemiddelaar tussen god en de mens
- volgens de katholieken en de orthodoxen zijn er 7 sacramenten: eucharistie, biecht, doopsel, vormsel, huwelijk, ziekenzalving en priesterwijding
- protestanten hebben slechts 2 sacramenten: doopsel en eucharistie

In het christendom zijn er een aantal belangrijke boogdagen

- Sommige worden door alle christenen gevierd, andere enkel binnen een bepaalde strekking
- Het belangrijkste christelijk feest: **Pasen** (herdenking van verrijzenis van Jezus)
- De week voor Pasen: **de goede week**
 - Witte donderdag: herdenking laatste avondmaal
 - Goede vrijdag: herdenking van Jezus lijden aan het kruis
 - Stille zaterdag
- 40 dagen voor Pasen (op Aswoensdag) begint voor katholieken, orthodoxen en voor sommige protestanten de **Veertigdagentijd**
 - = periode van vasten en bezinning
- 40 dagen na Pasen wordt **hemelvaart** gevierd

- Tussen deze dag en Pasen zou de verrezen Jezus regelmatig aan zijn leerlingen zijn verschenen maar 40 dagen na Pasen komt hij voorgoed thuis bij de Heer in de Hemel
- 50 dagen na Pasen vieren de Christenen **Pinksteren**
 - Op deze dag kregen de leerlingen de zendingsopdracht om de boodschap van jesus over de gehele wereld te verspreiden
- Op 25 december: **Kerstmis**
 - De geboorte van Jezus
 - 2 van de 4 evangeliën bevatten een zeer verschillend kerstverhaal
 - Op Kerstmis eindigt de adventsperiode (deze begint op de 4^e zondag voor Kerstmis)
- Op 6 januari vieren de katholieken **drie koningen**
 - Verwijst naar de openbaring of verschijning van God aan alle volken op Aarde
- 40 dagen na Kerstmis (2 februari) vieren we **Maria Lichtmis**
 - = pannenkoekendag !!!!

! Tot slot zijn er nog enkele dagen die voor katholieken van belang zijn maar die losstaan van de figuur van Jezus

- 15 augustus: feestdag waarop onze Lieve Vrouw hemelvaart wordt herdacht
- 1 november: Allerheiligen (herdenking Heiligen)
- 2 november: Allerzielen (herdenking overledenen)

! Er zijn ook een aantal vormen van collectieve geloofsbeleving

- processies en bedevaarten: Lourdes, Santiago de Compostella, Scherpenheuvel,..

Reformatie

Reformatie = ontstaan protestantisme

De reformatie is een **tweede chisma** thv begin van 16^e eeuw

- Midden van de 16^e eeuw is een woelige periode op levensbeschouwelijk vlak
- Gebruik van de boekdrukkunst zorgt ervoor dat ideeën veel sneller verspreiden dan vroeger
 - Vroeger werd alle informatie overgeschreven (informatieverbreiding was toen een arbeidsintensieve periode)

Wat vindt er allemaal plaats begin 16^e eeuw?

- Vaticaan baadt in verderf, de borgiapaus heeft metresses, kinderen
- Sint pietersbasiliek werd gebouwd
- Je kon ticket kopen naar de hemel (aflaat praktijken)

→ commercialisering van levensbeschouwelijk concept

Luther

Op deze commercialisering komt kritiek door Erasmus, Luther en Calvijn

- Luther en Calvijn zijn zeer belangrijke vertegenwoordigers van reformatie
- 31 okt 1517 gaat Luther (monnik) zich vragen stellen bij wat er allemaal gebeurt
 - Als hij de bijbel leest dan ziet hij hier geen argumenten in om zo een afslatenpraktijk te mogen uitvoeren
 - Luther wilt een soort discussie/debat starten over deze afslaten. Dit deed hij door een aantal stellingen aan de poort van de kerk vast te hangen. Hij formuleert zijn stellingen in het Latijn dus richt zich duidelijk tot de geleerde mensen/collega's

MAAR de stellingen krijgen heel veel aandacht

- worden al snel vertaald in de volkstaal
- door de boekdrukkunst worden ze ook snel verspreid

GEVOLG: ontstaan van de reformatie

Luther krijgt heel veel aanhang maar ook veel tegenhang

- Luther wordt geëxcommuniceerd door de Rooms Katholieke Kerk, theologen van Leuven en Duitsland, de Kerk, wereldlijke macht,... om zo het protestantisme te onderdrukken
- Het komt zelfs zo ver dat Luther vogelvrij wordt verklaard
- Maar Frederik De Wijze steunt Luther en hij geeft een aantal mensen de opdracht om Luther te kidnappen wanneer hij vogelvrij wordt verklaard
 - Zij nemen hem mee naar een soort schuilplaats (= warburg)
 - Hier is Luther ondergedoken

Terwijl Luther ondergedoken zat, heeft hij zich beziggehouden met **het vertalen van de bijbel**

- De bijbel was toen enkel in het Latijn (= vulgaat = bijbel die ontstaan is in de 5^e eeuw na Christus in het Latijn) en was dus enkel toegankelijk voor geleerden
- Luther vond dat de bijbel door iedereen gelezen moet kunnen worden = **sola scriptura** (is van iedereen en iedereen moet dit kunnen lezen)
- DUS Luther heeft de Bijbel vertaald naar het Duits
 - Dit was een zeer belangrijk moment voor de taal Duits en Duitsland
 - Duits zoals we het vandaag kennen dat bestond toen niet
 - Maar doordat er plots 1 document komt in een bepaalde vorm van Duits die dan verder door de boekdrukkunst verspreid wordt en door iedereen gelezen kan worden → enorme ondersteunende kracht voor Duits
 - Luther speelde dus een grote rol in het tot stand komen van Duits

Luther beweert dat het 'niet bijbels is dat je kan betalen om in de hemel te raken'

- Hij zegt dat er in de bijbel staat dat 'het feit of we in de hemel komen of niet afhankelijk is van gods genade en van het geloof van de mens'
- Dit zijn de andere twee sola's
 - Sola fidea (afhankelijk van het geloof)
 - Sola gratia (afhankelijk van gods genade)

→ alleen deze twee kunnen je redden

DUS er zijn 3 belangrijke sola's

- **Sola scriptura**
 - = alleen de Schrift
 - Alleen de Bijbelteksten bieden een betrouwbare bron over God en het geloof te spreken. De gelovige kan alleen de waarheid achterhalen door zelf de Schrift te lezen
 - Elke gelovige moet de mogelijkheid hebben om de Bijbel te kunnen lezen, interpreerde → dus Bijbel mocht niet alleen in Latijn beschikbaar zijn maar ook in de volkstaal
 - De Bijbelvertalingen naar de volkstaal hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van Europese talen
- **Sola fide**
 - = alleen door het geloof
 - Vroeger: Individuele bestaan van de gelovige kan gerechtvaardigd worden door het verrichten van goede werken
 - Luther: Rechtvaardiging kan niet afgedwongen worden met goede werken of het strikt naleven van de wet, maar alleen door geloof, door innerlijke gerichtheid op God
- **Sola gratia**
 - = alleen door genade
 - De verlossing of bevrijding van zonden komt rechtstreeks van God en is niet afdwingbaar, noch door goede werken, noch door sacramentele rituelen

Calvijn

= één van de bekendste hervormers naast Luther

Calvijn trekt deze gedachte nog verder door en komt met de **predestinatie leer**

- = 'wat wij hier ook doen op deze wereld, wij hebben zelf geen invloed op de situatie in het leven na de dood. Het is vooraf al bepaald wie in de hemel komt en wie niet'

Calvijn koppelt de predestinatie leer aan de **tekenleer**

- = 'als je het goed hebt in dit bestaan (relatief succesvol) dan is dat een teken van het feit dat je bij de uitverkorenen behoort'
- Deze tekenleer motiveert mensen om toch hun best te doen in het werelddelijke bestaan = reden waarom protestantisme geziend wordt als een motor voor arbeidsmotivatie,...

! Protestantisme is een versoobering van de katholieke leer

- Het bevat nog maar 2 sacramenten: eucharistie en doopsel
- Dit zie je ook in protestantse gebouwen: kerk is helemaal wit gepleisterd, protestanten vonden dat alle schilderijen,... bijgeloof was en dat we terug moesten naar de kern van het geloof (ook reden voor beeldenstorm)

Anglicaanse kerk

De Anglicaanse kerk wordt traditioneel snel onder de noemer van protestantisme gezet
MAAR dit klopt niet helemaal

- Hendrik VIII is verantwoordelijk voor het stichten van deze kerk
 - Hoe? Hij was samen met een vrouw Katherina van Aragon (tante van Karel V). Zij krijgen samen een dochter maar Hendrik is op een bepaald moment uitgekeken op Katherina (vrome katholieke dame) en is verliefd op Anabolijn
 - DUS Hendrik VIII wil scheiden van Katherina – maar eenmaal getrouwd in de katholieke kerk kan je eigenlijk niet meer scheiden
 - Het enige wat je kan doen is het huwelijk nietig verklaren (doen of het nooit heeft plaatsgevonden)
 - Hendrik VIII probeert trucjes boven te halen om te zeggen dat hun huwelijk echt niet oke was (zegt bv dat Katherina met zijn broer geslapen had). Maar de paus en Thomas more geloven dit niet

DUS Hendrik VIII mag niet scheiden van de paus

- Als reactie hierop gaat Hendrik weg uit de katholieke kerk en sticht zelf een nieuwe kerk op = Anglicaanse kerk
- Anglicaanse kerk is een mengeling tussen het protestantisme en het katholicisme

DUS oorspronkelijk was de Anglicaanse Kerk een lokale katholieke kerk

- Zonder paus en met Hendrik VIII aan het hoofd
- Later heeft het protestantisme de Anglicaanse Kerk verder beïnvloedt

! vanuit de Anglicaanse kerk bestaat later ook het Methodisme

- Ontlenen hun inspiratie aan leven en leer van John Wesley (Anglicaanse priester)
- Staan bekend voor hun grote inzet voor de armen en de opvatting dat iedereen Gods genade verdient

Islam

= missionaire religie die wereldwijd vertakt is – toch is de islam minder geglobaliseerd als het christendom (verschillende factoren spelen hierin een rol: latere ontstaansgeschiedenis, uitkomt van oorlogen en kolonisatie)

- Meestal denken we bij de Islam aan het Midden-Oosten maar het grootst aantal moslims woont eigenlijk in Azië (Indonesië,...)
- $\frac{1}{4}$ van de wereldbevolking
- Procentueel het sterkt in Midden-Oosten en Noord-Afrika
- 2050-2070: even groot als christendom (1/3 van de wereldbevolking) – snelst groeiende godsdienst ter wereld

! Landen waar 99,5% dezelfde religie woont dan is er hier waarschijnlijk iets mis met de vrijheid (bv Marokko)

! De groei van de islam heeft vnl te maken met demografische factoren
 → Geboortecijfer van moslims ligt hoger
 → Leven in regio's met weinig secularisering

Verspreiding en aantallen

Onderscheid tussen Soenieten en Sjiieten

- **Sjiieten (10-15%)**
 - Iran is het enigste sjietische land
 - kalief moet voortspruiten uit geslacht van Mohammed (Kalief Ali)
 - Meerderheid in Iran (Ayatollah) en Z-Irak, Azerbeidzjan, Bahrein
 - Substantiële minderheid in Pakistan, India, Jemen, Libanon, Syrië (Alawieten), Afghanistan (Hazara), Turkije (Alevieten) en Golfstaten
 - Hezbollah
- **Soennieten (85-90%)**
 - kalief moet niet voortspruiten uit geslacht van Mohammed. Kalief Ali niet als legitieme opvolger van Mohammed
 - 4 rechtgeleide kaliefen: Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali
 - Turkije (Hanafi), Saoedi-Arabië (Hanbali), Egypte, Indonesië en Maleisië (Shaafi), Marokko en Magreb (Maliki)
 - Ook Wahhabisme, salafisme, moslimbroeders, al-Qaeda en IS

Onderscheid tussen beiden gaat terug op een disput kort na het ontstaan van de islam
(7^e eeuw na christus)

- Mohammed zou een aantal visioenen hebben gekregen die later de Koran zijn geworden
- Speelt zich af eerst in Mekka, op het moment dat Mohammed hier problemen krijgt gaat hij op de vlucht en gaat hij naar Medina (Mekka-Medina is nu Saoudi Arabië)

! Dit is in 622 = belangrijk jaartal voor islamitische traditie – is het begin van hun islamitische jaartelling

Mohammed sterft in 632 en heeft zijn opvolging niet goed geregeld

- Vele discussies plaatsgevonden voor wie Mohamed kon opvolgen en dus kalief kon zijn
- Gevolg: vijftal rechtgeleide Kaliefen
 - Eerste opvolger: Abou Bakker
 - Is ook de naam van het hoofd van de IS – is niet zijn echte naam maar heeft zichzelf die naam gegeven – hiermee wilt hij aantonen dat hij recht in lijn staan met de eerste opvolger van Mohammed
 - Vierde opvolger: Ali
 - Dit is de schoonzoon en neef van Mohammed
 - Hierbij ontstond er discussie, Ali wordt verdacht om achter de moord te zitten van de vorige kalief --> zowel Ali als zijn zoon worden vermoord

! hier ontstaat het onderscheid/chisma tussen soenieten en sjiieten

- sjiieten: volgelingen van Ali
- soenieten: volgelingen van eerdere kaliefen

! Ali (vierde kalief) en zijn zoon speelden een belangrijke rol

- Voorbeeld: heel belangrijk feest is Ashura
 - Hierbij gaan mensen zich heel erg pijnigen (vorm van boetedoening)
 - Vindt plaats in Karbela: hier zou de zoon vermoord zijn

Onderscheid tussen soenieten en sjiieten is een heel oud chisma maar speelt tot op vandaag nog een zeer belangrijke rol

- Voorbeeld 1: Assad is de president van Syrië en is een alawiet (onderdeel van de sjiieten)
 - Assad is dus een sjiiet in een land die voor de meerderheid soenitisch is
 - De rebellen die tegen Assad zijn opgetreden waren soenieten, ook IS is soenitisch
 - Ook het vormen van allianties/coalitie met landen is gebaseerd op een sjiietische as (syrië vormt alliantie met Iran)
 - Als de rebellen zich manifesteerden tegen Assad dan gaan de soenitische landen (Turkije,...) de rebellen steunen

DUS we kunnen niet volledig herleiden tot pure godsdienst oorlog

MAAR je kan wel zien dat het chisma nog steeds een rol speelt

- Voorbeeld 2: Saddam Houssein was de leider van Irak en wordt op 2003 van de macht gezet
 - Saddam Houssein was een soeniet in een land die in meerderheid sjiiatisch is
 - Een sjiiatisch regime komt in de plaats gesteund door de Amerikanen en het Westen
 - Maar dit regime is enorm nadelig tov de soenieten en aanhangers van Saddam
 - zij worden gediscrimineerd en uitgesloten
 - Deze mensen zijn later bij Al Kaida en IS aangesloten

Kalifaat

= een regio die islamitisch bestuurd en geregeerd wordt door een kalief die zowel de wereldlijke als de geestelijke macht in zichzelf verenigt.

! IS is een kalifaat opgericht in 2014

Kalifaat was een **belangrijk onderdeel van de islamitische traditie**

- **Oemajjaden (661-750)**
 - Eerste kalifaat is het kalifaat van de oemajjaden
 - Hoofdstad: Damascus in Syrië
 - Gaat zich uitstrekken tot in Europa,...
 - Aanvankelijk vrij tolerant voor andere talen, culturen en religies – later een arabisering van de gehele samenleving
 - Ontstaan van een islamitisch rijk dat voor een groot stuk gebaseerd is op islamitische regelgeving
- **Abbasiden (750-1258)**
 - Hoofdstad: Bagdad
 - Bagdad groeide uit tot een kosmopolitisch en cultureel centrum
 - Wegens deze culturele bloei staat het kalifaat van de Abbasiden bekend als de ‘klassieke periode’ waarin de architectuur en literatuur tot bloei kwamen
 - Verdrongen de Oemajjaden

- **Ottomanen (1453-1924)**
 - Hoofdstad: Constantinopel
 - Val van Constantinopel in 1953: tot in 1953 was Constantinopel een Byzantijns christelijke stad maar hierna wordt het een islamitische stad en het centrum van Ottomaanse rijk
 - Dit blijft zo tot in 1924 waarin Kemal Ataturk het kalifaat afschaft - ipv het land te organiseren op een islamitische regelgeving gaat hij het land reguleren door een seculiere regelgeving – probeert een seculiere staat te induceren

! Dit is het einde van het kalifaat

- **Moslimbroeders (1928)**

- In 1928 ontstaat er een groep in Egypte die opnieuw de bedoeling heeft om een kalifaat op te richten
- Hoe? Verschillende opties: radicaal en gewelddadig, democratie,...
- Na de arabische lente zijn de moslimbroeders ook even aan de macht geweest in Egypte – wouden onmiddellijk de Charia inschaffen in de grondwet (willen de politiek islamiseren)

De Koran

Kern van de islam is hierop gefocust

Koran verschilt sterk van andere heilige boeken omdat het niet echt een verhaallijn heeft

- Het bestaat uit 114 soera's die niet chronologisch maar wel volgens lengte geordend zijn
- Het bestaat uit 6236 verzen en is arabisch

! De islam is strikt monotheïstisch = er is één God, de schepper van alles. Andere goeden mogen niet aanbeden worden

Over het ontstaan van de Koran weten we niet heel veel. Er bestaan verschillende hypothesen/versies over het ontstaan - De theologische versie

- Vanaf 610 heeft Mohammed openbaringen gekregen die dan later de Koran zijn gaan vormen
- In bepaalde tradities zeggen ze dat Mohammed analfabeet was en dat hij deze openbaringen gememoriseerd heeft,..
- Het was dus toen vnl een orale kwestie. Maar nadat Mohammed gestorven is heeft de derde kalief ervoor gezorgd dat de tekst van de koran verzameld werd
 - De derde kalifaat wou niet dat stukken van de koran verloren gingen doordat de ‘dragers’ van de koran stierden (mensen die het voortvertellen)
 - Hij gaf de opdracht aan een commissie om alle verzen bij elkaar te brengen – op deze manier verzamelt men de tekst en komt men tot de koran
- Er bestond variatie in de verschillende verzamelde verzen – om komaf te maken met deze onenigheid brengt men 1 officiële uitgave uit van de Koran, alle andere versies en tekstfragmenten werden vernietigd

! Hierbij kunnen mogelijks authentieke stukken verdwenen zijn

! Dit is het theologische verhaal hoe het echt gelopen is dat weten we niet goed

→ Verschillende hypothesen

- 1 van de hypothesen:

- Er zijn 3 korans: 1 voor mohammed, 1 ten tijde van mohammed, 1 gestandaardiseerd na mohammed
- Men zei dat de koran ten tijde van mohammed gebaseerd is op teksten die al bestonden voor mohammed, maar heeft men nog steeds niet allemaal bewezen

Bronnen islamtische leer en praktijk

- **Koran**

- Men maakt een onderscheid tussen de verzen die mohammed geopenbaard zou gekregen hebben in Mekka en in Medina
- Medina (tweede periode) tot Mekka (eerste periode)
 - **Strafregels:** De verzen uit de tweede periode (Medina) bevatten veel meer strafregels dan deze uit de eerste periode (Mekka)
 - **Monotheïsme:** Verzen van Medina benadrukken veel meer dat de islam de enige ware monotheïstische godsdienst is terwijl bij de eerste periode (Mekka) de islam gezien werd als een soort vervolmaking van de joods/christelijke traditie
 - **Oproepen tot strijd:** Verzen uit tweede periode zeggen dat abraham (stamvader bij joden) een islam was en dat je moet verzetten tegen de joden en christenen

Het beperkt zich niet tot de koran, er zijn ook nog andere bronnen

- **Soenna/Hadith**

- = handelingen en ‘authentiek’ woorden van Mohammed
- Hiervan hebben we verschillende verzamelingen
- Onderscheid tussen betrouwbare, minder betrouwbare, onbetrouwbare/verzonnen hadidts/soenna’s
 - Sahih (authentiek), hasan (goed), da’ief (zwak en onbetrouwbaar), mawdoo’ (verzonnen)
 - Hoe maakt men dit onderscheid? Mate van betrouwbaarheid hangt af van de mate waarin men de ketting kan reconstrueren van waar de hadid oorspronkelijk vandaan zou komen (hoe dichter je bij Mohammed geraakt hoe authentieker de hadidt is) → historisch gezien is dit niet betrouwbaar

- **Sira**

- = biografie van Mohammed
- Ook deze teksten zijn historisch niet betrouwbaar

- **Sharia**

- = islamitische recht, hier is heel veel discussie over
- = verzameling van regelgeving dat zich baseert op islamitische bronnen (koran, hadid, soena) met hier bovenop rechtspraak en interpretatie van rechters doorheen de tijd
- Is niet te vergelijken met kerkelijk wetboek/recht
- Sharia is heel divers
- Het heeft verschillende aspiraties
 - Sommigen zien het als iets richtinggevend voor het persoonlijke leven
 - Sommigen zien het als iets waar een samenleving op gebaseerd moet zijn (wetgeving baseren op sharia)

! belang van de Ijtihad = een intellectuele inspanning om tradities/zaken te interpreteren

- Sommige tradities zetten hier sterk op in, anderen niet en zeggen dat het verboden moet zijn
- Als je de islam compatibel wilt maken met de morele en politieke gevoeligheid van vandaag dan zal je een en ander moeten veranderen aan de tekst
- Je moet dus de tekst interpreteren en het niet letterlijk nemen

! Ibn Rushd heeft hier belangrijk werk in geleverd

- Was voor het idee dat je de tekst moet interpreteren
- We moeten creatief zijn, nadenken, ...
- Maar deze traditie heeft het niet gehaald in de mainstream islam

! Na 12^e eeuw is ijtihad verboden – traditie moet gestopt worden

- Vernieuwing werd een misdaad: iets dat verdeeldheid en anarchie zou brengen
- Heeft nefaste gevolgen gehad voor islamitische regio
- Intellectueel en cultureel gezien waren de moslims toen zeer belangrijk (place to be) maar na de middeleeuwen is dit volledig verandert – vooruitgang is gestagneerd bij de moslims en is nu opgetreden in de westerse wereld

Openbaringstheologie, traditie en interpretatie

Christendom en islam hebben een totaal andere openbaringstheologie

- Openbaring = de manier waarop god zich toont aan de mens
- **Christendom**
 - God toont (openbaart) zich in de figuur van Jezus Christus en dus in een mens
 - Teksten die we hebben zijn teksten over de openbaring
 - De teksten van de bijbel zijn mensenwerken (van Johannes, Lucas,...) en hebben al iets verhalend

- **Islam**

- Allah toont zich niet in een mens maar wel in de koran
- Koran als heilige tekst: god heeft zich in de koran geopenbaard
- Theologisch statuut van Mohammed als profeet is compleet anders dan theologisch statuut van Jezus → Jezus is de zoon van god, openbaring waarin god zich toont terwijl Mohammed is een mens, medium om het woord van Allah/God bij de mensen te krijgen

! moslims zien Jezus als een belangrijke profeet

→ belangrijk onderscheid tussen beiden

- er is dus eigenlijk maar 1 echte boekgodsdienst = islam
- want de tekst (bijbel) in christendom = tekst over openbaring terwijl tekst in islam is de openbaring zelf
- dit maakt het ook moeilijker bij de islam om iets met de tekst te kunnen doen (bv interpreteren) – tot op vandaag blijft dit een lastige kwestie

Orthopraxie

Nog een verschil tussen islam en christendom = islam en haar beleving legt meer nadruk op de orthopraxie (praktijk)

- = het stellen van de juiste handelingen
- dit is ook zo bij jodendom
⇒ bij christendom meer nadruk op orthodoxie (hebben van juiste opvattingen)

Gedragsregels

- Pijlers
 - Geloofsbelijdenis
 - bij de islam is er niet zo iets als een doopsel
 - je kan islam worden door de geloofsbelijdenis op te zeggen waarbij je zegt dat er 1 god is met Mohammed de profeet
 - rituele gebeden
 - solidariteitsbijdrage/aalmoezen
 - vasten
 - bedevaart in Mekka
 - Jihad als zesde pijler?
 - Grote jihad = innerlijke strijd, morele strijd
 - Kleine jihad = gewapende strijd
- Regels ivm intermenseleijke relaties
- Strafregels
 - Opgenomen door middeleeuwse islamitische rechtsyseem
 - Vandaag nog in een aantal islamitische landen: Iran, Saoudi-Arabië, Afghanistan, Soedan en Nigeria

- In de meeste islamitische landen en gemeenschappen worden de regels niet meer letterlijk toegepast
- Voorbeeld: doodstraf, afhakken van handen, verbannen, steniging,...

! De Koran bevat ongeveer 270 verzen die specifieke gedragsregels inhouden

→ Op basis van deze regels, aangevuld met de Hadith en de fiqh, geven verschillende rechtsgemeenschappen aan wat zuiver, gewettigd (halal) of ongewettigd/verboden (haram) is (voorbeeld: verbod op alcoholische dranken, homoseksualiteit,...)

! Typisch in een moskee is de gebedsnis of Mihrab

→ Altijd gericht naar het Midden Oosten, dit is de richting waarin gebed wordt uitgevoerd

! Groot verschil tussen Imam en priester

→ Priester in katholieke kerk = heeft een ander statuut dan de gewone mens
 → Imam = gebedsvoorhanger, kent de koran volledig vanbuiten, heeft ook een bepaald gezag maar heeft geen ander statuut dan de gewone mens

Saoedisch wahhabisme

= islam hoe het beleefd wordt in Saoedi Arabië

- Gaat terug op Muhammad Ibn 'Abd Al-Wahhab' (1703-1791) die pleitte voor een letterlijke en conservatieve lettering van islam
 - Heeft elke vorm van vernieuwing en afgoderij stren bevochten
 - Strikt monotheïsme – wilde de zuiverheid van de islam herstellen
 - Strikte navolging van de Koran, Hadith en sharia
- Wahhabisme is de **staatsgodsdienst in Saoedi Arabië**
 - In Saoedi Arabië is er een traditioneel, conservatief, vrijheidsbeperkt, vrouwonvriendelijke invulling van de islam
 - In onze samenleving zijn er weinig mensen uit Saoedi Arabië
MAAR dat neemt niet weg dat het wahhabisme in Saoedi Arabië geen invloed heeft op de manier waarop de islam in het Westen wordt beleefd
 - Saoedi Arabië voert politiek met het Westen en investeren hier geld om zo gezag te krijgen over de islam in het Westen
 - Proberen dus hun manier van moslim zijn hier ook op te leggen: doen ze adhv de bouw van moskeeën, studiebeurzen die ze uitreiken,...
- Voorbeeld: grote moskee in Brussel
 - Moskee die de Belgische staat eigenlijk in een soort eeuwige leendienst heeft geplaatst aan Saoedi Arabië
 - Grote moskee is lang een belangrijke moskee geweest in de moslimgemeenschap in Vlaanderen – vormde de grote spreekbuis tussen de moslim en de overheid

! vanuit Saoedi-Arabië worden tot op vandaag inspanningen geleverd om een eenvormige, eenduidige islam te promoten en de islamgemeenschap te doen voorkomen als een uniforme gemeenschap

Salafisme

- = Verwant met wahabisme maar toch compleet anders
- = Een super klein onderdeel van de moslimgemeenschap

- Salaaf = eerste generatie (gebaseerd op eerste generatie moslims na Mohammed)
 - men beschouwt deze generatie niet zozeer als een periode waaruit men kan leren of inspiratie uitputten maar eerder als iets heilig waar in geen geval een geraakt mag worden
 - men wilt leven zoals toen
- Men wil dus een islam beleven zonder een invloed van andere culturen – we willen een zeer zuivere islam (staat los van Saoedi-Arabië)
- Binnen het salafisme heb je nog verschillende onderverdelingen
 - mensen die traditionele ideeën hebben maar die niemand kwaad doen
 - ook salafisten die oproepen tot geweld,...

DUS salafisme is een zeer kleine groep en hierin is er nog een kleine groep die problematisch is (bv sharea for belgium)

- Ibn Taymiya speelt hier ook een belangrijke rol in
 - pleit voor letterlijke lezing van koran
 - terug naar brontekst, geen interpretatie of filosofie
- !** Salafisme richt zich ook tegenover de moslims die teveel zouden verwesteren, integreren, moderniseren, ...
 - alle anderen buiten hun opvatting zijn slecht
 - denken heel zwart wit
 - ze verwerpen elke rechtschool – want dit heeft een soort van interpretatie
 - vaak heel erg anti westers

Soefisme

- = spirituele invulling van de islam

- in de 7^e – 8^e eeuw: reactie op rijkdom van Oemajjaden
- oude traditie die nadruk legt op de soberheid, spirituele beweging van de koran
- valt terug op Ali, de schoonzoon van Mohammed
- 1 van de bekendste soefileermeesters is Abu Hamid ibn Muhammad Alf-Ghazali

- Hij zette zich af tegen het idee dat we met rede, theologische argumenten en filosofie dicht bij God kunnen komen . Volgens Ghazali leveren slechts gebed, meditatie en rituelen directe kennis van God op

→ de derwisjen (in Turkije) zijn een zeer bekend voorbeeld

Politieke islam en democratie

Islam is meer een politieke etiologie geweest dan christendom

- Recht dat men hanteerde bij christendom was gebaseerd op het Romeinse recht
- Terwijl bij islam had/heb je echt een islamitische staat
 - Voorbeeld: Saoudi Arabië, Iran
- Laatste jaren krijgt het moslimextremisme veel aandacht – dit extremisme/terrorisme is echter niet representatief voor wat we onder de politieke islam verstaan
 - de politieke islam is intern erg dives

! Partijpolitiek is slechts een van de middelen om de islam in de samenleving te bevorderen
→ bedoeling van nogal wat politiek islamitische bewegingen is de islam een meer prominente plaats te geven in de samenleving, partijpolitiek is slechts één van de middelen die hiervoor wordt gebruikt

! We doen niet meer politiek op basis van de levensbeschouwing
→ We doen aan politiek op basis van respect voor elk individu

Binnen de islam zijn er ook evoluties

- Er zijn ook islamitische democratische partijen
- Voorbeeld:
 - Ennahda: een moslimpartij die voor een grondwet heeft gepleit waarin de vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid,... in vervat zit
 - Moslimbroeders: in deze groep heb je ook verschillende gradaties (zie vorig)
 - IS
 - ...

Moderne interpretaties van de islam

Personen die de islam op een moderne manier proberen te vatten/interpreteren

- **Tariq Ramadan**
 - Zit vast omdat hij verdacht wordt van verkrachting
 - Liberale, moderne tekstinterpretatie
- **Rachid Benzin**
 - Heeft ook in het nederlands boekjes geschreven
 - Probeer duidelijk te zeggen wat we historisch weten over de koran, hoe we ze kunnen begrijpen en ermee kunnen omgaan
- **Khalid Benhadou**
 - Heeft al een aantal dingen geschreven waarin hij het heeft over een rationele islam
 - Belangrijk in Vlaanderen

Atheïsme

Niet geaffilieerden

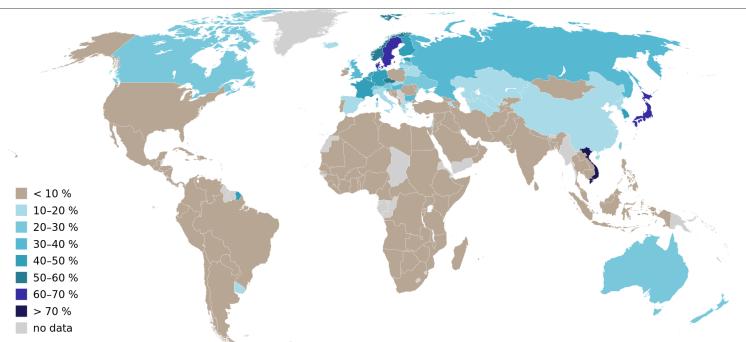
= het niet aanhangen van een specifieke religie

Atheïsten behoren maar een tot een klein percentage in de wereld

- 16% van de wereldbevolking
- Zal numeriek stijgen tegen 2050-70 maar daalt naar 13% van de wereldbevolking
- Wordt grootste groep in West Europese landen
- Minderheid noemt zich atheist

! Non affiliated: ik behoor nergens toe

! Echte atheïsten: er is geen god, geen bovennatuur,..

Op de kaart zien we dat atheïsme een sterke Noord

Zuid kwestie

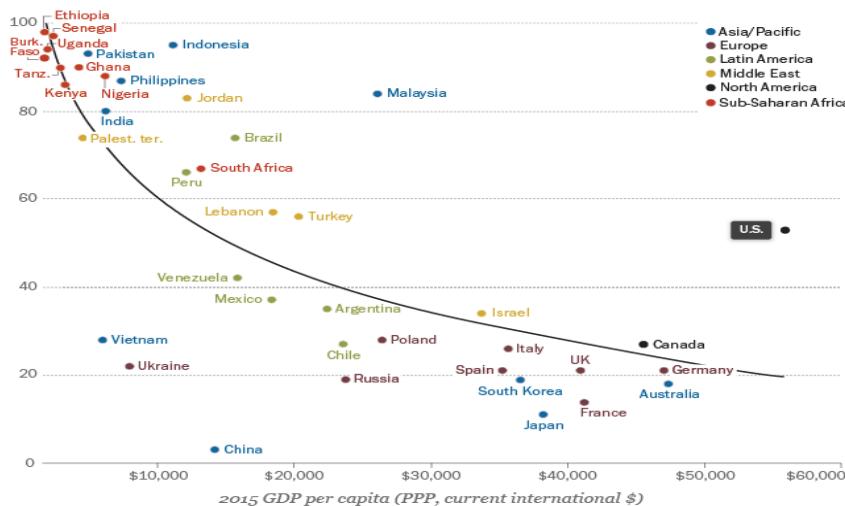
→ in het Zuiden meer religie dan in het noorden

→ het christendom zou het grootste aantal mensen verliezen aan de groep niet-geaffilieerden

Generally, poorer nations tend to be religious; wealthy less so, except for U.S.

% who say religion is very important in their lives

Source: Spring 2015 Global Attitudes survey. Data for GDP per capita (PPP) from IMF World Economic Outlook Database, October 2015, accessed Oct. 29, 2015. Data for Palestinian territories GDP per capita (PPP) is for West Bank and Gaza from World Bank, 2014, accessed Oct. 29, 2015.

PEW RESEARCH CENTER

De curve maakt visueel duidelijk of er al dan niet een correlatie bestaat tussen de rijkdom van een land en de mate van religie

- hoe rijker een land, hoe minder religie
- hoe armer een land, hoe meer religie

Heel veel hypothesen over hoe het komt dat in bepaalde regio's religie aan het verdwijnen is en in andere regio's religie nog sterk aanwezig is

- Wat kan een rol spelen hierin?
 - Toename van de kennis en de wetenschap
 - Scholingsgraad van bevolking
 - Welvaart

Één van de meest interessante hypothesen: '*religie correleert met de mate waarin er een welvaartstaat is uitgebouwd – hoe sterker deze is uitgebouwd hoe zwakker de religie*'

- welvaartstaat = staat die zich niet alleen bezighoudt met negatieve vrijheden (dat niemand op je bakkes klopt,...) maar dat zich ook bezighoudt met minimumloon, werkloosheid, sociale zekerheid,..
- Voorbeeld: Verenigde Staten is een rijk, westers, modern land maar toch is religie er belangrijk
- Als er een welvaartstaat is (zoals bij ons) dan komt een heel pak van sociale voorzieningen (die normaalgezien in handen van de kerk waren) op staatsniveau waardoor de sociale functie en de attractiviteit van de religie verdwijnt en verminderd
- VS is geen welvaartstaat waardoor religie/de kerk nog aan armenzorg doet,... en daardoor de gelovigen aan de kerkgemeenschap kunnen binden – eenmaal je dit weghaalt dan is dit nefast voor de religie

! verklaart waarom VS nog niet geseculariseerd zijn, en waarom welvarende landen als eerste zijn gaan seculariseren

! betekent niet dat in niet welvaart staten niet kan seculariseren

→ secularisering is in de VS ook begonnen en zal zich wss ook wel verderzetten

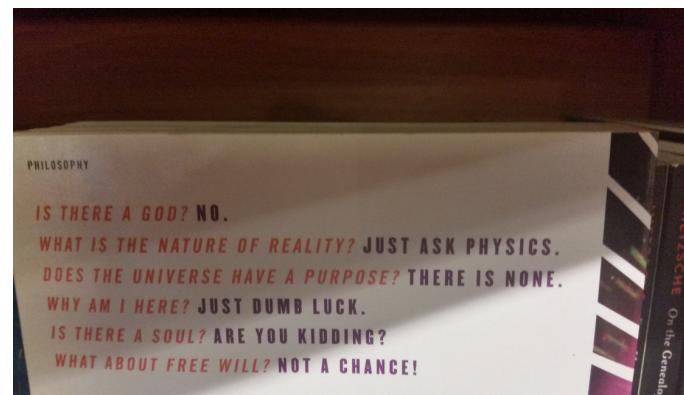
DUS welvaartstaat kan een motor zijn van secularisering

Een aantal ethische opvattingen gaan ook verschuiven

- Tolerantiegraad van bv abortus, homo,... correleert met de mate van secularisering en het verlies van religie
- Bij meer geseculariseerde regio's is er meer nadruk op zelfexpressie, rationele waarden, wetenschap,... ⇔ samenleving waar religie sterk is zijn deze waarden minder gesproken

Is atheïsme wel een levensbeschouwing?

- Achterkant van flapje is een zeer goede voorstelling van wat atheïstisch is
- **Atheïsme** = een bepaalde opvatting van hoe de wereld in elkaar zit: geen god, alleen de wereld, geen overbodige hypothesen (geen hemel, geen leven na de dood), ik had er even goed niet kunnen zijn,...
- Bij atheïsme heb je eigenlijk niks: geen teksten, geen god,...
- Dit zie je ook aan het atheïsme, er heerst een grote diversiteit:
 - Atheïsten die veel willen consumeren, die compleet sober leven,..
- Wat je dan moet doen dat moet je dan maar zelf uitvinden – als je God schrapte dan moet je de boel zelf opnieuw uitvinden (zegt Nietje)

Terminologische verheldering

- **Atheïsme:** er is geen god
- **Deïsme:** natuurlijke religie van de rede, God als horlogemaker
 - In de geschiedenis zijn mensen vaak beschuldigd als atheïsten terwijl ze vaak deïsten waren

- Deïsten zeggen dat er misschien wel een god moet zijn dat de wereld geschapen en bedacht heeft maar dat god niet meer tussenkomt in de wereld
- Ze zien god als een soort van opperste architect en soort van politie agent zodat de mensen niks mispeuteren

- **Agnosticisme:** mensen die het niet weten, geen uitspraken mogelijk over het (niet) bestaan van God

- **Religieus atheïsme/atheïstische spiritualiteit**
 - Godsdiens = geloven in een god
 - Religie = bredere categorie die gebaseerd is op verbondenheid

- **Vrijzinnig humanisme**
 - = een verzamelnaam voor atheïsten
 - Vaak gebruikt in Vlaanderen
 - België heeft ervoor gekozen om verschillende religies te erkennen
 - Atheïsten wouden ook erkend worden als levensbeschouwing en zijn zich gaan organiseren onder de naam vrijzinnig humanisme
 - Deze naamgeving klopt niet helemaal:
 - Humanisme
 - dateert van Erasmus (was een gelovige, christene, katholiek)
 - dus humanisme staat ook voor katholiek,... en niet alleen voor atheïsme
 - Vrijzinnig
 - in Nederland heb je bv vrijzinnige protestanten
 - dus hier is vrijzinnig opnieuw gekoppeld met religie en niet alleen met atheïsme

- **Vrijmetselarij**
 - = specifiek groep van mensen die in de loge zitten en om in de loge te gaan moet je uitgenodigd worden door een soort peter
 - Ontkenning van het bestaan van God, vrij onderzoek en het afwijzen van elk Dogma, scheiding tussen kerk en staat en tolerantie zijn essentiële elementen
 - Oorspronkelijk religieus geïnspireerd
 - Loges: mensen mensen die op welbepaalde tijden en plaatsen tassen komen
 - Verschillende soorten loges
 - Reguliere loges: deïsme, opperbouwmeester
 - Irreguliere loges, atheïstisch, antiklerikaal
 - Doen soms gesloten zittingen onder elkaar (geheimhouding)
 - Zit ook een stukje rituelen, symbolen,... bij
 - Niet elke vrijzinnige humanist is een vrijmetselaar

H3: Religie en levensbeschouwing in België

Inleiding

België kent vandaag een gevarieerd levensbeschouwelijk landschap.

- Was lange tijd voornamelijk een katholiek land.
 - ⇒ Religieus, cultureel en politiek vlak: Rooms-katholieke Kerk.
- '60 veranderd: door immigratie, globalisering en secularisering.
- Net als Nederland lange tijd een verzuilde samenleving -> evolutie van mentale ontzuiling.

Secularisering, toegenomen levensbeschouwelijke **diversiteit** en **ontzuiling**.

- ➔ Vormen context en achtergrond van meeste publieke debatten over plaats van religie in onze samenleving.

1. Historische achtergrond

1.1 Kerstening, middeleeuwen en kloosterleven

Overgang '**heidendom**' naar **christendom** -> doop van Clovis in 496 in Reims.

- Tal van edelen bekeren zich en dragen het christendom uit.
- Pas in 7^e eeuw kerstening volk.

Omstreeks **750**: 20-tal abdijen (Franstalige landgedeelte) volgens de regel van Sint-Benedictus van Nursia (Ora et labora; niet enkel bidden, ook werken).

750-950: monastieke leven raakt in verval, maar onder impuls van hervormingsbewegingen binnen de benedictijnenorde komt een heropbloei: de **cluniacenzerbeweging** vanuit Cluny (10^e eeuw) en **cisterciënzers** (11^e eeuw) die vanuit hervorming voortkwamen.

13^e eeuw: Cisterciënzerabdijen in Vlaanderen.

2^e helft 13^e eeuw: Cisterciënzersabdij Onze-Lieve-Vrouw Ten Duinen in Koksijde telde 120 monniken en 250 lekenbroeders.

Abdijen

- Van belang voor het geestelijke leven.
- **Economische** betekenis: land- en tuinbouw, ze zorgden voor tewerkstelling.
- Goed gestoffeerde bibliotheken en een scriptorium.
- Belangrijke plaatsen voor bewaren, kopiëren en doorgeven van kennis.

- Oppervlakte abdijbezit groeit uit tot 10 000 hectare en opbrengst was navenant.

13e eeuw: stichting ordes van de franciscanen (minderbroeders) en de dominicanen (predikheren).

- **Bedelordes** genoemd: armoedegelofte was niet enkel individueel, maar ook collectief van toepassing.
- Benedictijnen hadden geen privébezit, maar abdijen waren rijk en hadden veel bezittingen.

! Bij bedelordes geen bezittingen -> monniken moesten bedelen om te overleven.

- Bedelorden kennen snelle verspreiding, ook naar Vlaanderen.
- Tijdens **Franciscus van Assisi**'s leven worden gemeenschappen opgericht.
 - ⇒ **Predikheren** vestigden zich.
 - ⇒ **Karmelieten** werden in 1226 onder de bedelorden opgenomen en hadden kloosters.
 - ⇒ **Augustijnen** gingen steeds meer in vaste stichtingen samenleven.

Begijnen

→ Vrome vrouwen die hun leven aan God wijden, maar niet in de vorm van een kloosterleven.

- Woonden verspreid in de stad en kwamen op zon- en feestdagen samen.
- Meeste begijnhoven dateren van de **13^e eeuw**.
- Bloeiperiode: Vlaanderen telde meer dan 90 begijnhoven in de buurt van ziekenhuizen, waar ze overdag gingen werken.
- **Hadewijch** woonde in het Antwerpse en schreef over de liefde voor Jezus en God en wordt beschouwd als de voorloper van Jan van Ruusbroec (grootste mysticus van de zuidelijke Nederlanden).

17^e eeuw: hervorming van La Trappe – Westmalle, Westvleteren, Achel voert een terugkeer naar oorspronkelijke gestrengheid door verslapping van de observantie bij de cisterciënzers.

Middeleeuwen

- Publieke leven doordesemd van het geloof en samenleving was gericht op God.
- Overal in steden, gemeenten en dorpen werden **kathedraLEN**, **kerKEN** en **kapellen** gebouwd.
- Volksdevotie, (boete)processies en bedevaarten -> **Maria** was erg populair.
- Ambachten en gilden hadden eigen **patroonheilige**.
- Vlaanderen was werkplek van grote namen in de **religieuze schilderkunst**.
- **Onderwijs** werd versterkt door geestelijken in kerkelijke instellingen.
- **Kerkelijke feesten** bepaalden met sezoenen het levensritme en de rooms-katholieke sacramenten markeerden de belangrijke levensfases.
- **Kruistocht** o.l.v. oproep Urbanus II en Innocentius III -> grote respons bij gewone volk, ridders en edellieden.

1.2 Reformatie en Nederlandse opstand

16^e eeuw: protestantse Kerkkritiek van Luther en Calvin krijgt weerklank.

- Humanisten als **Erasmus** formuleerden de kritiek als spits, zonder de bedoeling de katholieke eenheid te ondergraven.
 - ⇒ Hij had sympathie voor bepaalde Kerk kritische opvattingen van **Luther**, maar deed er alles aan om de eenheid van de Rooms-katholieke Kerk niet op het spel te zetten.
 - ⇒ Hij distantieerde zich openlijk van Lutherse opvatting inzake het gebrek aan vrije wil.

Erasmus

- Nederlander, maar verbleef als **raadsheer van Karel V** in Vlaanderen.
- 1518: hij richtte in Leuven het **Collegium Trilingue** op.
 - ⇒ Tegen de wil van de theologen naast Latijn ook Grieks en Hebreeuws gedoceerd.
- Redigeerde een **Griekse** versie van het **Nieuwe Testament** en wees op de fouten die in de Latijnse Vulgaat waren geslopen.

Humanisme

- Sterk vertegenwoordigd in steden als Antwerpen, Aalst, Leuven en Mechelen.
- Drukkersfamilie Plantin-Moretus, kunstenaars als Quinten Metsys en stadsambtenaren als Pieter Gillis waren sterk door de **klassieke idealen** van het humanisme geïnspireerd.

Protestantisme

- Via de haven van Antwerpen komt het de zuidelijke Nederlanden binnen.
- Presenteert zich als een alternatief voor het geperverteerde geloof van de Katholieke Kerk.
- Initieel Duitse kooplui en soldaten die lutherse en anabaptistische denkbeelden in woord en daad verspreiden.

Protestantisme bestrijden

- Plakkaten (strenge godsdienstige verordeningen) worden uitgevaardigd.
 - ⇒ **Bloedplakkaat** in 1550: doodstraf voor al wie de Bijbel leest volgens 'het nieuwe geloof', protestantse bijeenkomsten bijwoont of protestanten onderdak geeft.
 - ⇒ Om de overtreders op te sporen en te straffen, wordt in 1542 de **inquisitie** ingesteld.

! Keizer Karel V in Gent geboren en opgegroeid in Mechelen ging het actief bestrijden:

- In 1520 werden Luthers boeken op de brandstapel gegooid en een jaar later sprak Karel de riksban over Luther uit.
- 1 juli 1523 Brusselse Grote Markt: Antwerpse augustijnenmonniken Hendrik Voes en Jan van Essen worden als protestantse ketters op de brandstapel gezet en levend verbrand.

- 1536: William Tyndale wordt voor het kasteel van Vilvoorde geëxecuteerd omdat hij in lijn van het protestantisme de **Bijbel in het Engels** had vertaald.
- 1545: Antwerpenaar Jacob Van Liesvelt werd onthoofd omdat hij de Duitse vertaling van Luther had gebruikt voor **Nederlandse vertaling** van de Bijbel + kanttekeningen van hem.

Troonsafstand Karel V

- 25 oktober 1555 in het Paleis op de Coudenberg.
- Repressief beleid voortgezet door zijn zoon Filips II, maar hij kan niet beletten dat het protestantisme aanhang wint.

Aanhanger van het uit Frankrijk overgewaaide **calvinisme**.

- Predikanten houden op het platteland de (verboden) hagenpreken.
 - ⇒ Roepen op tot protest tegen de verpaupering.
- 1566: **Beeldenstorm**
 - ⇒ Bosgeuzen trekken doorheen Vlaanderen en het zuiden van Nederland om vernielingen aan te brengen in kerken, kloosters en kapellen.

Filips II stuurt hertog van **Alva** als landvoogd naar de Nederlanden om met een schrikbewind de opstand te beteugelen.

→ Alva liet meer dan duizend mensen ter dood veroordelen.

- Graven Egmont en Horne zijn onthoofd op de Grote Markt van Brussel als wraak voor een Spaanse nederlaag tegen Willem van Oranje nabij Groningen.

→ Begin **Tachtigjarige oorlog (1568-1648)**/Nederlandse opstand tegen Spanje o.l.v. Willem.

! Grenzen van de landen in Europa zoals ze vandaag de dag bestaan, niet enkel geografisch, maar ook religieus.

Willem van Oranje

- Pleit voor meer **politieke en religieuze onafhankelijkheid** ten aanzien van de Spaanse koning en in 1568 wordt hij gedagvaard door Alva (moet verschijnen voor de rechtbank).
- Vlucht naar Duitsland en wordt de **leider van de Nederlandse opstand**.

Oorlog

- Wisselend succes voor beide partijen.
- Verschillende steden werden veroverd en heroverd.
- Vertegenwoordigers van de 17 Provinciën tekenen de Pacificatie (vredeherstel) van Gent.

! **Katholieken en protestanten** vinden elkaar in de strijd tegen Filips II en stemmen in met een vorm van wederzijdse verdraagzaamheid. (in praktijk weinig van tolerantie te merken)

Gent, Antwerpen en Brussel roepen zichzelf uit tot **Calvinistische Republiek**.

- **Pinksterstorm in Gent** in 1578 (herhaling Beeldenstorm) en **levende verbranding** op de Vrijdagmarkt van vijf monniken die van homofilie worden beschuldigd.
- **Antwerpen** wordt door **calvinistische opstandelingen** bestuurd die het de katholieken moeilijk maken.
 - ⇒ Antwerpen had zich nochtans bij de **Unie van Utrecht** aangesloten.
 - Dit verdrag bepaalt: '*mits dat een yder particulier in zijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken*'.
- In Calvinistische streken worden nauwelijks katholieken toegelaten uit vrees voor spionnen.
- **Plakkaat van Verlathinge** verbiedt katholicisme in de noordelijke Nederlanden.
 - ⇒ Katholieken niet altijd vervolgd, maar moeten beroep doen op schuilkerken.

Alessandro Farnese

- Nieuwe landvoogd, breekt de macht van de calvinistische steden.
- Calvinistische burgemeester **Filips van Marnix** eindigt een belegering van 14 maanden met de **val van Antwerpen** op 27 augustus 1585.
 - ⇒ Meer dan $\frac{1}{2}$ van de 100 000 inwoners, onder wie veel protestantse kooplui, intellectuelen en joden vluchten naar het noorden.
 - ! Zij droegen bij aan de **Gouden Eeuw** van Amsterdam en de bloei van de noordelijke Nederlanden.
 - ⇒ Na de val is **protestantisme** uit Vlaanderen **verdwennen**.

1.3 Contrareformatie en Verlichting

Dood Filips II -> Nederlanden worden geregeerd door zijn dochter Isabella.

! Noordelijke Nederlanden waren onafhankelijk, maar Spanje bleef ze claimen.

1609: Twaalfjarig Bestand zorgt voor rust.

- **Jezuïten** organiseren **onderwijs** en bouwen **barokke kerken** (Carolus Borromeus in Antwerpen: kopieën van oorspronkelijke jezuïeten kerk in Rome).
- Spaanse Jezuïten vestigden zich in Leuven en verzorgden er publiek onderwijs in **theologie** en **filosofie**.
 - ⇒ Komen in het vaarwater van de faculteit theologie van de Leuvense universiteit.
 - ! Leidt meermaals tot conflicten.

Enkele jaren later komen er **jezuïtenhuizen**.

- Vlaanderen telde 16 **jezuïtencolleges** waar jongens op de universiteit werden voorbereid.
- 17^e eeuw: jezuïten werden actief als **missionaris** in het oosten.
- Onder druk van verlichte vorsten **verbiedt** paus Clemens XIV de **sociëteit** in 1773.
- In 1814 wordt de **orde** weer toegelaten, maar is pas in 1831 opnieuw aanwezig in België.

Strijd tussen Spanje en de Nederlandse Republiek

- ⇒ Eindigde met de Vrede van Westfalen in 1648 (einde **Dertigjarige Oorlog**).
- ⇒ Verdrag van Münster: erkenning autonomie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden -> **definitieve grens** tussen België en Nederland.

Katholicisme

- Enige toegelaten religie in de zuidelijke Nederlanden.
- **Clerus** kende tal van privileges.
 - ⇒ Oostenrijkse keizer Jozef II schafte die voorrechten af, maakt burgerlijk huwelijk verplicht, gaf protestanten, orthodoxen en joden godsdienstvrijheid, sloot tal van 'nutteloze' kloosters, schafte de censuur af en uniformeerde de priesteropleiding.
 - Hij werd **keizer koster** genoemd.
 - Dit allemaal botste op ongenoegen => **Brabantse omwenteling**.

Ongenoegen tegen de vernieuwing

- Aangewakkerd door de bisschoppen en parochiepriesters.
- Strijd tegen Jozef II: **conservatieve** en **progressieve** fractie.

Vrijmetselarij uit Engeland overgewaaid via militairen in de 18^e eeuw.

- Ontplooiing in onze streken o.l.v. **Maria-Theresia**.
- De standvastige Eendracht in Gent was de eerste Vlaamse loge.
 - ⇒ Clemens XII veroordeelt de vrijmetselarij en Benedictus XIV herhaalt dit enkele jaren later. (in onze streken weinig veroordelingen)
 - ⇒ Loges waren in de ogen van Rome en van verschillende vorsten verdacht door hun religieuze pluralisme en de sfeer van geheimzinnigheid.
- Tot 19e eeuw: heel wat **priesters** en **katholieken** onder de vrijmetselaars.
- Loge van het Grootoosten van België heeft de term 'opperbouwmeester van het Heelal' uit de statuten geschrapt en de Bijbel uit de loge verwijderd.

Oprichting Université Libre de Bruxelles

- In 1834, het jaar waarin Mechelen opnieuw een katholieke universiteit opende.
 - ⇒ Werd door Grootoosten aangestuurd.
 - ⇒ Professoren en vrijmetselaars Pierre Théodore Verhaegen en Auguste Baron.

Na annexatie bij Frankrijk in 1795 -> **postrevolutionair klimaat** voert heel wat veranderingen door ten nadele van de godsdienst:

- ⇒ Parochieregisters worden vervangen door burgerlijke stand en christelijke kalender wordt afgeschaft.
- ⇒ Meest contemplatieve kloosterordes worden ontbonden en kerkelijke eigendommen worden eigendom van de staat.
- ⇒ Priesters mochten zich niet meer zo kleden en kerkdiensten werden maar beter in het geheim gehouden.

⇒ 1797: katholieke Universiteit Leuven (KUL) moest haar deuren sluiten.

→ Deze postrevolutionaire periode wordt de **beloken tijd** genoemd.

Restauratie van het katholicisme

- Hiervoor moest men wachten op **Napoleon** die de godsdienstvrijheid weer invoert en de kerken opnieuw openstelt voor het publiek.
- 1801: Napoleon sluit **concordaat** af met **paus Pius VII**.
 - ⇒ De katholieken krijgen vrijheid van eredienst in Frankrijk.
 - ⇒ Wiedergutmachung: gebouwen teruggeven als een soort van eeuwige erfpakt, niet als eigendom. (geld van kerken die ontwijdt en verkocht worden gaan naar lokale overheid)

! De staat had wel interventierecht bij het invullen van kerkelijke vacatures omdat priesters beschouwd werden als staatsambtenaren. (worden betaald door de overheid, krijgen pastorie en pensioen)

→ De burgerlijke stand bleef definitief aan de Kerk onttrokken, de begraafplaatsen werden geseculariseerd en openbare cultusplaatsen bleven publiek bezit, maar de Kerk krijgt het genotsrecht.

! Het katholicisme kreeg dus bescherming en bezoldiging, maar werd niet opnieuw staatgodsdienst.

Joden moesten ook beschermd en gecontroleerd worden

- Ze werden opgenomen in de burgerlijke stand, maar moesten publiek zoveel mogelijk onzichtbaar blijven
- 1808: **Napoleon** legt het jodendom een hiëriarchische organisatie op: het **Consistorie**.
- Ondanks de diversiteit aan opvattingen en tradities moesten zij als één stem spreken namens de **joodse gemeenschap** en die gemeenschap aansporen om de Franse wetten na te leven.
- 1848: joden konden zich op voet van gelijkheid **Franse staatsburgers** noemen.

1.4 Belgische onafhankelijkheid

1815: België wordt weer bij de Nederlanden gevoegd en geregeerd door de protestantse koning Willem I. Hij voerde een **grondwet** in die het protestantisme op gelijke voet met het katholicisme behandelde.

! Dit tegen de zin van de clerici en de katholieke notabelen uit het zuiden van het land.

→ Priesters organiseerden een petitie en de bisschoppen verboden de gelovigen de eed van trouw aan de grondwet te zweren.

- Ze eisten in het zuiden meer mogelijkheden voor de Kerk (inzake oprichting van scholen) en noemden het protestantisme in een open brief onkruid en vergif.

Katholieken vonden bondgenoten bij **antiklerikale liberalen** die om andere reden (o.m. persvrijheid) van Willem I verlost wilden zijn. => MONSTERVERBOND

- ⇒ Resulteerde in een voor die tijd erg **liberale grondwet**.
 - Vrijheid van vereniging, godsdienst, onderwijs, meningsuiting, drukpers werden grondwettelijk verankerd.
 - Weerspiegeling van het verbond tussen liberalen en katholieken, het **unionisme**.
 - Artikel 117 bepaalt dat de overheid de wedden en pensioenen van de bedienaren der erediensten betaalt.
 - Kerkelijke concept 'clerus' is niet gebruikt -> andere erkende godsdiensten kunnen van de financiering genieten.
 - Verzoenende houding van het Belgische episcopaat ten aanzien van de liberale vrijheden is opmerkelijk gezien de Kerk zich opmaakte voor een jarenlange **politieke** en **ultramontaanse anti-modernismestrijd**.
 - Roomse antwoord op de katholieke steun voor de Belgische grondwet = '*liberalisme en religieuze onverschilligheid*'.
- ⇒ Concordaat werd beëindigd, maar de geest ervan werkte door:
 - **Kerkgebouwen** bleven publiek bezit die de Kerk mocht gebruiken en de idee van **kerkfinanciering** via loon en pensioen bleef behouden (niet langer exclusief voor de Katholieke Kerk).
- ⇒ Belgische onafhankelijkheid is hier grotendeels het resultaat van.

Willem opende tal van lagere scholen en opende in 1817 de **rijksuniversiteiten** van Gent, Luik en Leuven.

! Deze werden pas in 1817 opnieuw een katholieke universiteit.

Onderwijsvrijheid

- Grondwet stelt dat onderwijs vrij is en openbaar onderwijs 'op 's Lands kosten gegeven' moet worden.
- Ouders waren vrij om een school voor hun kinderen te kiezen.
- Vrijheid van godsdienstige instanties om zelf scholen in te richten met een eigen levensbeschouwelijk project.
 - ⇒ Katholieken hebben hier succesvol gebruik van gemaakt.
- Grondwet was voor interpretatie vatbaar.
 - ! Leidde tot heel wat discussie tussen **katholieken** en **liberalen** over vragen zoals:
 - Welke levensbeschouwing moet in scholen worden aangeboden? Enz.

Belgische scheiding tussen kerk en staat: tegengestelde perspectieven kwamen al snel naar boven.

- De liberalen wonden de scheiding om de Kerk uit de politiek weg te houden.
- De geestelijken stemden hier mee in om de Kerk voldoende speelruimte te geven en de staatsinmenging in kerkelijke aangelegenheden te beperken.

! **Unionisme** kwam vrij snel onder druk te staan door deze discussie en interpretatieverschillen.

2. Kerk-staatverhouding in België

2.1 Het Belgische kerk-staatmodel

Kenmerkend is de combinatie van vrijheid én positieve ondersteuning van levensbeschouwingen.

- Levensbeschouwelijk pluralisme draagt bij tot een effectief genot van de godsdienstvrijheid.
- Andere naam voor ‘scheiding tussen kerk en staat’:
 - ⇒ Welwillende neutraliteit, actief pluralisme of wederzijdse onafhankelijkheid.

Joodse en katholieke kerk eredienst van meet af aan door België erkend. **Protestantse** eredienst en **Anglicaanse Kerk** volgden enkele jaren later (Leopold I was luthers en had banden met Engeland en de Anglicaanse Kerk).

Het Belgische erkenningsysteem

- Open en laat nieuwe erkenningen toe.
 - ⇒ Om erkend te worden, moeten levensbeschouwingen aan de volgende criteria voldoen:
 - Groot aantal aanhangers vertegenwoordigen.
 - Gestructureerd zijn.
 - Enige tijd in België gevestigd zijn.
 - Maatschappelijk belang vertegenwoordigen.
 - Niet tegen de maatschappelijke orde indruisen.
- !** In 20ste eeuw nog 3 geslaagde erkenningsdossiers: **islamitische** en **orthodoxe** erediensten en de **vrijzinnige niet-confessionele** levensbeschouwing.
- ⇒ Erkenning van **boeddhisme** is als niet-confessionele levensbeschouwing in een ver gevorderd stadium.
 - ⇒ Op dit moment 7 levensbeschouwingen erkend.
 - **Voordelen:** bezoldiging van bedienaars van de eredienst en van morele consulenten, bezoldiging van aalmoezeniers, consulenten en morele begeleiders in ziekenhuizen, gevangenissen en het leger, recht op organisatie en financiering van levensbeschouwelijke vakken in het officieel onderwijs, subsidies voor materiële goederen en soms ook huisvesting.
 - Zij kunnen ook beroep doen op **uitzendtijd** op openbare radio- en televisiezenders. In Vlaanderen blijven enkel erediensten op zondagvoormiddag over.
- !** Op televisie komen verschillende religies aan bod, de radio beperkt zich tot de wekelijkse uitzending van de katholieke eucharistieviering.

Erkende levensbeschouwingen hebben erkend **officieel vertegenwoordigend orgaan** nodig.

- Rooms katholieke kerk: Bisschoppenconferentie.

- Vrijzinnigen: Centrale Raad der niet-confessionele levensbeschouwelijke Gemeenschappen van België vzw.
- Joden: Centraal Israëlitisch Consistorie van België.

Creatie van **representatief orgaan** is niet altijd gemakkelijk.

→ Muslims en protestanten worstelen met de interne diversiteit en het gebrek aan hiërarchische organisatie binnen de eigen levensbeschouwing:

Protestanten

Verenigde Protestantse Kerken van België ressorteerden onder het overkoepelend orgaan **VPKB**.

Evangelische kerken en pinksterkerken sinds 1980 onder de koepel EAV: Evangelische Alliantie Vlaanderen.

! Ze weigerden aansluiting bij VPKB en plaatsen zichzelf zo buiten spel voor overheidserkenning en financiering.

- ⇒ Parlementair onderzoek naar gevaren van sekten brengt hier verandering in.
 - **1998:** oprichting van Informatie- en Adviescentrum inzake Schadelijke Sektarische Organisaties.
 - Streven naar erkenning -> strategie voor verlossing sektarische imago.
 - **2003:** alle protestantse kerken worden vertegenwoordigd door de Administratieve Raad voor de Protestants-Evangelische Eredienst.
 - Sommige pinkstergemeenschappen beschikken over een door de overheid betaalde pastor.

Muslims

'70: Islamitisch Cultureel Centrum (**ICC**) vervulde de rol van gesprekspartner van de overheid.

- Gehuisvest in de **Grote Moskee** in het Jubelpark in Brussel o.i.v. Saoedi-Arabië.
- Eind 1998: op aansturen van de overheid werden verkiezingen georganiseerd voor de samenstelling van de zogenoemde **Muslim executieve**.
- Nationale verdeeldheid tussen Turken en Marokkanen en het probleem van representativiteit zorgden ervoor dat de Executieve moeilyk uit de startblokken kwam.
- 2005: nieuwe verkiezing, opnieuw bleef het zoeken naar een goede manier.
- Maart 2014: nieuwe moslim executieve verkozen op basis van een nieuw concept.
 - ⇒ Moskeeën hebben elk een afgevaardigde gestuurd die een algemene vergadering van 60 leden hebben samengesteld.
- 2 april 2014: nieuwe KB ondertekend dat de **erkenning** van deze **nieuwe executieve** regelt.

3. Levensbeschouwing en onderwijs

Plaats van levensbeschouwing in het onderwijs = controversieel onderwerp.

- ⇒ Gaf tot twee keer toe aanleiding tot een heuse **schoolstrijd**.
- ⇒ Discussie werd gepacificeerd met het **schoolpact van 1958**.

Meer dan een halve eeuw na het schoolpact, wordt opnieuw over levensbeschouwing en onderwijs gedebatteerd.

! Meer concreet over de **toekomst, inhoud en legitimiteit** (bij de wet toegelaten) van de levensbeschouwelijke vakken.

3.2 Tweede schoolstrijd (1950-1958) en het schoolpact

Christendemocraten haalden een absolute meerderheid o.i.v. de **koningkwestie**.

- **Subsidiëring** van vrij onderwijs nam toe.
- Er werden **minder rijksscholen** opgericht dan de jaren ervoor.

Na 1954: **socialisten** en **liberalen** vormden samen een regering o.l.v. socialist Achille Van Acker.

- Inkrimping van de subsidies.
- Oprichting van **nieuwe rijksscholen**.
- Ontslag van 110 tijdelijke leerkrachten die in het rijksonderwijs stonden met een vrij diploma.

- ⇒ Hevige reactie van de katholieken:
 - Bisschoppen moedden zich, petities en drie massabetogingen, vzw School en Gezin verzamelde geld, ...
 - Nationaal Secretariaat van Katholiek Onderwijs werd opgericht.
 - Sinds 2015 = Katholiek Onderwijs Vlaanderen.

1958 regering o.l.v. Gaston Eyskens

- Nationale Onderwijscommissie met leden van de drie partijen.
 - ⇒ Architecten van het **schoolpact**, een compromis tussen **katholieken** (verdedigers van het katholiek onderwijs) en **vrijzinnigen** (verdedigers van het vrij onderwijs).

4 beginselen stonden er centraal:

1. Het bestaan van **officiële en vrije scholen** wordt uitdrukkelijk erkend.
2. De **keuzevrijheid** van ouders voor een officiële of een vrije school wordt gewaarborgd. Dit resulteerde in **meer rijksscholen**.
3. Het vrij onderwijs heeft recht op **subsidiëring**.
4. Leerlingen in het officieel onderwijs (lager en secundair) hebben **recht op keuze** uit 'onderricht in de katholieke, protestantse of Israëlitische eredienst en in de niet-confessionele zedeleer'.

- ⇒ Achterliggende idee: levensbeschouwelijk opvoedingsproject van ouders kon een verlengstuk krijgen op school. Vakken waren **catechetisch** van aard m.u.v. niet-confessionele zedenleer.

Niet confessionele zedenleer statuut

- **Neutraal** restvak dat alle leerlingen moeten kunnen volgen die geen confessioneel godsdienstig vak op het curriculum willen -> **geen vrijstellingen** mogelijk.
- Vrijzinnig-humanistisch vak dat niet neutraal, maar geëngageerd **antiklerikaal** en **atheïstisch** is -> **vrijstellingen** moeten mogelijk gemaakt worden.

1985: Het vak kan niet zomaar aan iedereen worden opgelegd als neutraal vak. Een protestant die zich niet herkende in het aanbod confessionele levensbeschouwingen dat werd aangereikt, kreeg daarom het **recht op vrijstelling**.

Kort nadien: Het vak werd geherformuleerd om weer als **neutraal vak** beschouwd te kunnen worden.

1990: Klacht van getuige van Jehova -> herbevestiging door Raad van State het **recht op vrijstelling**.

3.3 Grondwet 1988 en bijkomende erkende levensbeschouwingen

Grondwetswijziging van 1988 en uitbreiding van aantal erkende levensbeschouwingen.

1988, het jaar waarin de Gemeenschappen bevoegd werden voor onderwijs:

1. *Onderwijs is vrij; elke preventieve maatregel is verboden; de bestrafning van de misdrijven wordt alleen door de wet of het decreet geregeld. De gemeenschap waarborgt de keuzevrijheid van de ouders. De gemeenschap richt neutraal onderwijs in. De neutraliteit houdt onder meer in, de eerbied voor filosofische, ideologische of godsdienstige opvattingen van de ouders en de leerlingen. De scholen ingericht door openbare besturen bieden, tot het einde van de leerplicht, de keuze aan tussen onderricht in een der erkende godsdiensten en de niet-confessionele zedenleer.*

! Bevat neutraliteitseis ten aanzien van de gemeenschapsscholen en bepaalt dat alle officiële scholen tot aan het einde van de leerplicht verplicht zijn om onderwijs in de erkende erediensten en de niet-confessionele zedenleer in hun aanbod op te nemen.

2. *Ieder heeft recht op onderwijs, met eerbiediging van de fundamentele rechten en vrijheden. De toegang tot het onderwijs is kosteloos tot het einde van de leerplicht. Alle leerlingen die leerplichtig zijn, hebben ten laste van de gemeenschap recht op een morele of religieuze opvoeding.*

! Iedereen heeft het recht op een morele of religieuze opvoeding, ten laste van de gemeenschap. Herformulering van de eerste paragraaf voor wat het officieel onderwijs betreft. Dit recht impliceert dat de overheid in de vrije onderwijsinstellingen de godsdienstlessen moet bekostigen.

Verruiming in het aanbod i.v.m. het schoolpact dat geen melding maakte van Anglicaanse eredienst die toen al erkend was. Er zijn ook nog andere erkenningen gebeurd hierna.

- ⇒ In de officiële scholen in de Vlaamse Gemeenschap wordt onderwijs vertrekt in de rooms-katholieke, protestantse, joodse, islamitische, orthodoxe en anglicaanse godsdienst en in de niet-confessionele zedenleer.
- ! Als Boeddhistie wordt erkend zal ook dit een mogelijkheid zijn.
- ! België is uniek in de wereld met dit ruime aanbod.

3.4 Huidige situatie

! Meer ‘teaching around religion’ dan ‘teaching about religion’ (afstappen van catechese)

Ondanks toegenomen diversiteit, secularisering en kerkschandalen hebben er zich geen drastische verschuivingen voorgedaan.

- 67% gaat naar een vrije school (62% lager en 75% secundair).

Vrij onderwijs is voor 99% katholiek, 1% is vrijzinnig, protestants, joods, Lucerna- en methodescholen die elk hun eigen levensbeschouwelijk vak organiseren.

2008: gelijkstelling financiering voor **vrije** en **officiële** scholen in Vlaanderen met inachtneming van objectieve verschillen zoals het aanbod van levensbeschouwelijke vakken in officiële scholen en garantie van vrije schoolkeuze.

Officieel lager onderwijs: 50% volgt **Rooms-katholieke** godsdienst en 30% **niet-confessionele zedenleer** <-> officieel secundair onderwijs.

! In beiden volgt 20% **islamitische** godsdienst (laatste 10j verdubbeld door migratie).

! Onderlinge verschillen in scholen: ergens in Antwerpen volgt bv. 75% het.

- ➔ De andere levensbeschouwingen nemen heel kleine groep in.

Het **vrij** onderwijs is niet grondwettelijk verplicht levensbeschouwelijke vakken aan te bieden.

- ⇒ Ze moeten wel minstens 2u ‘godsdienstleer of niet-confessionele zedenleer of cultuurbeschouwing of eigen cultuur en religie’ op het curriculum plaatsen.
- ⇒ **Steiner scholen** geven cultuurbeschouwing, officiële scholen kunnen dit niet.

Katholieke scholen

- Rooms-katholieke godsdienst is een verplicht vak voor alle leerlingen.
- Groot marktaandeel scholen: verklaring hoogste percentage ondanks secularisering.

Steiner- en Freinetscholen

- Cultuurbeschouwing als alternatief. Mix van antroposofie, cultuur, religie en filosofie.

! In steden zijn er katholieke scholen met overgrote meerderheid van moslimleerlingen.

Noch de overheid, noch de scholen hebben bevoegdheid over de voordracht van leerkrachten, over vak inhouden en leerdoelen of over de manier van lesgeven.

- ⇒ Verantwoordelijkheid ligt bij de religies.
- ⇒ 1993: niet-confessionele zedenleer is een levensbeschouwelijk geëngageerd vak en heeft dus een **niet-neutraal** karakter.

In Vlaanderen kunnen leerlingen vrijgesteld worden van een vak.

- ⇒ Zij moeten zich op zichzelf bezighouden met studiemateriaal dat de ouders aanleveren.
- ⇒ Scholen pakken hier niet mee uit dat ze dit aanbieden want er moet een lokaal voorzien worden, iemand die op het kind let, ...

! Franstalige gemeenschap is gebonden aan de Belgische grondwet. Er staat niet in de grondwet hoeveel uur godsdienst moet aangeboden worden.

- ⇒ Ze voorzien de vakken: burgerschapsopvoeding en filosofie (neutraal) en maar één uur levensbeschouwing. Wanneer de ouders niet willen dat hun kind levensbeschouwing krijgt, moet hij/zij 2u filosofie volgen.

4. Het gewijzigde levensbeschouwelijke landschap

Samenleving is op levensbeschouwelijk vlak ingrijpend veranderd. Vlaanderen was voornamelijk katholiek en de meerderheid van de bevolking was kerkelijk. Parochies vormden de bakermat voor een hechte gemeenschap en het ontplooien van allerlei sociale activiteiten.

Zondag was een bijzondere dag met eigen kledij en rituelen. Sacramenten waren heilig, priesters waren raadgevers. De biecht werkte therapeutisch: bevrijdend voor een te penetrant schuldbesef.

De beste studenten werden priester of jezuïet. Lage landen zonden hun zonen en dochters uit om te missioneren.

Verzulde organisatie: vakbonden, jeugdbewegingen, weekbladeren, ...

! Anticonceptiepil was tot voor 1960 niet vrij te verkrijgen, plezierig en veilig vrijen, abortus, euthanasie en homofilie waren onbespreekbaar.

Samenleving is sterk geseculariseerd en mentaal ontzuild, we denken niet meer zoals de '50 in kotjes en het idee dat je in een zuil geboren bent en erin sterft.

4.1 Secularisering

= Het aardse en het tijdelijke i.t.t. het koninkrijk der hemelen, het eeuwige, goddelijke en spirituele.

Term wordt gebruikt wanneer priester zijn klerikale status verliest of wanneer kerkelijke goederen hun religieuze functie verliezen of door de overheid onteigend worden.

Term wordt **nu** gebruikt om algemenere evolutie van **verwereldlijking** aan te duiden.

- **Politieke, cultuurfilosofische** én een **sociologisch-empirische** dimensie.

Filosofie, wetenschappen, economie, recht, politiek, moraal en kunst maken zich los van de religie en gaan zich ontwikkelen, structureren en positioneren volgens eigen regels, wetmatigheden en ideeën.

- ⇒ Godsdienst is niet langer een overkoepelend en structurerend zingevingsysteem, maar wordt een **maatschappelijk subsysteem** naast andere autonome subsystemen (gezin, onderwijs, wetenschap, politiek, economie).

! Verlichting bracht dit proces in stroomversnelling.

- Vele jaren later kregen we een sociologische, empirische **secularisering**.
- Het geloof in een God en een leven na de dood slinkt en religie speelt zowel op persoonlijk als op maatschappelijk vlak een veel bescheidenere rol dan ooit voorheen.

Hypothesen oorzaken secularisering:

- Invloed van onderwijs, scholingsgraad en van de wetenschap.
- Het individualisme, de toegenomen welvaart en de consumptiemaatschappij.
- De afwezigheid van oorlog en conflict.

! Hoe beter het met de samenleving gesteld is op vlak van gelijkheid, hoe minder mensen gelovig zijn.

! Hoe problematischer de samenleving, hoe sterker kerken en geloofsgemeenschappen er kunnen floreren.

Moderniteit en secularisering

- Seculariseringsthese (Verenigde Staten) geeft aan dat **moderniteit tot irreversibele secularisering** leidt.
- De groei die religies wereldwijd nog kennen, wordt veroorzaakt door demografische factoren (geboortecijfers en bevolkingspiramides), niet door de-secularisering.

4.1.1 Ontkerkelijking

België was overwegend katholiek -> secularisering heeft zich vertaald in krimpscenario van katholieke kerkpraktijk.

- Wekelijkse kerkbezoek in België daalde van 1967-1973 jaarlijks met 2,3%, nadien jaarlijkse daling van 1,1%.

- 1967: meer dan de helft van de Vlaamse bevolking ging wekelijks naar de zondagsmis, in 1976 zakte dit tot 35%.
- 2009: 5% van de actieve bevolking (5-69j) was aanwezig op een zondagsmis in een kerk.
 - ⇒ % zal nog verder zakken omdat de meerderheid ouder is dan 65j en de instroom van jongeren minimaal is.

Levensbeschouwelijke identiteit

- 50% noemt zichzelf nog katholiek/christelijk.
- Percentage doopsels gedaald tot 46% in 2016 (in 2009: 58% en in 1967: 96%).
 - ⇒ Zal verder gaan dalen (niet kerkelijk gehuwde ouders gaan hun kind niet laten dopen en godsdienstig opvoeden).
- Kerkelijke begrafenissen liepen in 2009 terug op tot 63% (in 1967: >90%).
- Kerkelijke huwelijken in 1967: 92% en in 2009: 27%.

! Ondanks dat 80% van de jongeren rooms-katholieke godsdienst volgt, nemen steeds minder jongeren deel aan de eerste communie en het vormsel. (2005: 50 000, 2014: 36 000)

Aantal religieuzen bereikt dieptepunt

- Kloosters, abdijen en seminaries lopen leeg, krijgen nieuwe bestemmingen of worden verkocht.
- Aantal priesters slinkt en er zijn nagenoeg geen roepingen meer. Ze vergrijzen en zijn nauwelijks met voldoende om de diensten en sacramenten te verzorgen.
 - ⇒ Parochiestructuur is geamputeerd, priesterseminaries zijn samengevoegd, priesters worden uit andere landen geïmporteerd en leken worden als parochie-assistent geëngageerd.
 - ⇒ 2017: overheid betaalt minder dan 3000 priesters -> minder dan de helft van het kader waar ze in principe recht op heeft (1/6 heeft buitenlandse herkomst).

Vertrouwen in de Kerk

- 2009-2011 sterkere daling dan voorheen.
 - ⇒ Kindermisbruiksandalen en de manier waarop de Kerk daarop heeft gereageerd.
 - ⇒ 4/5 katholieken is beschaamd of teleurgesteld in de Rooms-katholieke Kerk.
 - ⇒ 60% vindt dat de Kerk als instituut irrelevant is geworden en 17% overweegt de Kerk te verlaten.
- 28% vindt een antwoord op geestelijke behoeften, slechts 15% ziet iets in de kerkelijke boodschappen als het gaat over bv. morele problemen en noden van mensen.

Kloof tussen Kerk als instituut en het Belgische volk Gods is niet nieuw.

- ⇒ Toenadering die het Tweede Vaticaanse Concilie aankondigde is o.m. tenietgedaan door rigide houding van de Kerk ten aanzien van **seksualiteit** en de **plaats van de vrouw** in de Kerk.
- ⇒ Terreinkatholieken die achter blijven in de Kerk beleven het geloof steeds meer alsof er geen paus is: in een "**verzwegen schisma**".

! Visie van de Kerk op contraceptie is achterhaald, andere houding nodig ten aanzien van mensen die na een echtscheiding willen hertrouwen en tegenover homoseksualiteit en ongehuwd samenwonen.

Gelovigen vinden geen inspiratie meer binnen de Kerk inzake **liturgie** (voorgescreven gebeden etc. bij erediensten).

- Christen bouwen op eigen houtje gemeenschappen uit en experimenteren liturgisch.
 - ⇒ Sommigen van die gemeenschappen bloeien, anderen verdwijnen snel.

4.1.2 Believing without belonging en belonging without believing

Vrijzinnig atheïsten

- Ondanks secularisering en ontkerkelijking wordt deze groep niet groter.
- Nogal wat mensen behoren niet tot een religieuze denominatie, maar noemen zich ook geen atheist.

Britse sociologe Grace Davie: '**believing without belonging**': het verminderde aantal leden van de Anglicaanse Kerk stijgt sneller dan het aantal mensen dat zich atheist noemt.

- ⇒ Secularisering en verminderde kerkbetrokkenheid resulteren in een even grote achteruitgang van persoonlijk geloof.

Godsdienstsocioloog Staf Hellemans zwakt dit af tot '**longing without belonging**': een religieus verlangen zonder dat men nog lid is van de Kerk.

- ⇒ Mensen die de band met een traditioneel kerkinstituut doorknippen, worden daarom nog niet helemaal ongelovig of ongevoelig voor het bovennatuurlijke.
- ⇒ '**letsisten**' zeggen: er moet toch iets zijn, zonder dat ze veel over hun God kunnen zeggen. (bv. men is tegen het misbruik in de Kerk, maar men is geen atheist, want er moet toch iets zijn)

Levensbeschouwing op eclectische manier invullen

- Niet langer op eenduidige wijze met gevestigde levensbeschouwingen, tradities en religieuze instituties associëren, maar op een eigen manier, vaak **à la carte**, de levensbeschouwing bij elkaar **bricoleren**.
- ⇒ kan aanleiding geven tot '**multiple (religious) belonging**', waarbij mensen zich tot (delen van) verschillende tradities tegelijkertijd bekennen.
 - Soms inspiratie bij ideeën en praktijken uit oosterse levensbeschouwingen (yoga, zenmeditatie) en de new-age beweging.

Omgekeerde fenomeen: 'belonging without believing'

- Zonder zich explicet gelovig te noemen, kiezen bepaalde mensen er nog steeds voor om voor zich christen te noemen en hier en daar aan de kerkpraktijk deel te nemen.
 - ⇒ **Christelijke atheïsten** of **cultuurchristenen**.

- ⇒ Mensen herkennen zich niet meer in het klassieke Godsbeeld en kennen nauwelijks nog autoriteit toe aan de regels van het Kerkelijk leergezag.
- ! Ze identificeren zich wel nog met bepaalde christelijke praktijken, gebruiken en waardes.
- ⇒ Ze laten hun kinderen katholieke godsdienstles volgen, naar een katholieke school gaan en doen beroep op de Kerk voor huwelijk, doopsel en eerste communie.
- Redenen:
 - ⇒ Gebrek aan alternatief voor de 'overgangsrituelen'.
 - ⇒ Niet vertrouwd met vrijzinnig humanistische aanbod.
 - ⇒ Kerkelijk aanbod is nog steeds waardevol.
 - ⇒ Uit gewoonte.

! Cultuurchristendom wordt soms ook ingezet als **strijdmiddel** tegen religieus, culturele invloeden van buitenaf, in het bijzonder de islam.

Discussie binnen de Kerk

- Sommigen vinden dat de Kerk zich erg open moet blijven opstellen omdat ze door de gemeenschap gefinancierd wordt.
- ⇒ Volkskerk die water in de wijn moet doen:
 - Invulling van eerste communievieringen voor een publiek waarin nauwelijks nog iemand voeling heeft met het geloof, of huwelijksvieringen waarop vraag van de trouwers God niet al te veel ter sprake mag komen.
- Anderen vinden dat de Kerk selectiever zou moeten durven zijn en zich enkel voor geëngageerde gelovigen moet openstellen.
- ⇒ Meer authentieke minderheidskerk met een onzuivere boodschap die ook een engagement vereist.

Cultuurchristendom

- Bij jongere generaties echter ook sterk aan het verminderen.
 - Voeling met en de kennis van het christendom gaat vaak snel achteruit en levensbeschouwing speelt bij velen nauwelijks nog een rol bij zingeving.
- !** De groei van de islam heeft te maken met demografische evoluties (gevolg van migratie).
- ⇒ Of moslimgemeenschappen zullen seculariseren (ontmoskeeïng) is een interessante vraag.

4.2 Ontzuiling

4.2.1 Verzuiling

Sociologische secularisering en ontkerkelijking zijn hand in hand gegaan met individualisering en (mentale) ontzuiling.

Katholieke zuil in België het sterkst uitgebouwd -> in 2^e helft 19^e eeuw ontstaan als structureel antwoord op de scheiding tussen kerk en staat en de seculiere samenleving.

- ⇒ Katholieke Kerk kon haar maatschappelijke en politieke machtspositie in de samenleving behouden door een netwerk van scholen, jeugdbewegingen, ziekenhuizen, vakbonden, media, ...

! Zuil zorgde voor sociaal weefsel en spontane solidariteit tussen gelijkgezinden in een samenleving die steeds minder een Gemeinschaft was en steeds meer een Gesellschaft.

- ⇒ Ook electorele basis om de **christendemocraten** aan de macht te houden.
- ⇒ Katholieke zuil moest **kudde beschermen** tegen secularisering, socialisme, individualisering en doorgedreven modernisering.
- ⇒ Van geboorte tot dood door zuil bediend en nauwelijks contact met andersdenkenden.

De zuil gaf de katholieken te veel invloed en macht

- Onderwijs en ziekenzorg: seculiere aanbod vanuit de staat.
- Andere vormen van dienstverlening: socialistische en liberale zuilen.
- ! Socialisten en liberalen hebben eigen politiek maatschappelijk netwerk.**
 - Zuil functioneert ook hier als bindmiddel tussen gelijkgestemden, als electoraal machtsblok en als buffer om niet te veel met andersdenkenden te moeten omgaan.

Vrijzinnigen zijn niet helemaal aan de zuillogica kunnen ontsnappen.

- ⇒ Volledige scheiding Kerk-staat in België is onmogelijk => klemtoon op **strijd voor gelijkberechtiging** => resultaat = stapsgewijze erkenning van **vrijzinnig humanisme** als niet-confessionele levensbeschouwing.
 - Officiële erkenning, financiële voordelen en het naar zich toe trekken van het vak niet-confessionele zedenleer => vatbaar voor zuillogica.
 - Vrijzinnigen waren oorspronkelijk tegen verzuiling.
 - Verdere ontzuiling wordt geremd omdat er een beschermheer van het verticaal pluralisme is.

Evaluatie verzuiling

Negatief

- Heeft tot verspilling van middelen en energie geleid.

Positief

- Belangrijke rol in levensbeschouwelijk conflictbeheersing en pacificatiepolitiek.
- Zuilen hebben dienstverlening en zijn mee verantwoordelijk voor de uitbouw van een vitaal maatschappelijk middenveld.
- Zuil zorgde voor sociale cohesie, maatschappelijke geborgenheid, sociale controle en gemeenschapsgevoel en werkte oriënterend en emanciperend.

Algemeen

- Macht van de zuilen heeft ook nieuwe en wenselijke initiatieven, die de belangen van de zuilen schaden, bemoeilijken of verhinderen.

- Verzuiling kon via verdeel-en-heerspolitiek de bestaande macht consolideren en zorgde voor compartmentalisering van de samenleving.
 - ⇒ Mensen, functies en mandaten werden levensbeschouwelijk opgedeeld.
- **Hokjesmentaliteit** = voedingsbodem voor verspreiding van negatieve karikaturale ideeën over de levensbeschouwelijke ander.
- Binnen de zuil moest iedereen zich aan een disciplinerende en soms bevoogdende *pensée unique* houden (ongunstig voor levendigheid van en de intellectuele input voor de eigen levensbeschouwing).

4.2.2 Mentale onzuiling

Ontkerkelijking

- Heeft geleid tot deconfessionalisering van de katholieke zuil.
- Gelooft en kerk minder centraal.
- Identiteit en achterban opbouwen rond idee van sociaal-culturele christenheid.
- Er werd vooral nog gewezen op belang van christelijke inspiratie en waarden.
 - ⇒ Politieke partijen, scholen, universiteiten en middenveldorganisaties die voordien vanuit godsdienstig kerkelijk denkkader functioneerden, hebben godsdienstig gezag van de Kerk als instituut naast zich neergelegd.
 - ⇒ Strategie heeft tot 1980 in behoud van leden goed gefunctioneerd.

Secularisering en individualisering zijn blijven knagen aan verzuiling

- Invloed van levensbeschouwing op publieke en private leven is sterk verminderd.
- Zuilen verloren electorale betekenis (je kon bv. bij CM zitten en voor de liberalen stemmen).

Mentale onzuiling

- Voorsprong op reële onzuiling.
- Zuilorganisaties hebben zich gehandhaafd ookal is levensbeschouwelijke basis waarop ze steunen sterk afgekalfd.
 - ⇒ Leden werden klanten, marktlenken is gaan domineren en levensbeschouwelijk onderscheid tussen organisaties van de verschillende zuilen is geëgaliseerd.
- **C of K** in de naam invullen? Heel wat over gedebatteerd.
 - ⇒ Sommige organisaties hebben katholieke/christelijke signatuur gemaskeerd door verwijzing in naam te schrappen bv. KAV (Katholieke Arbeiders Vrouwen) werd **Femma**.
 - ⇒ **KUL** en **Cd&V** hebben bewust de C of K behouden.
 - ⇒ Anderen proberen de identiteit weer meer in de verf te zetten.
 - Botst vaak met geseculariseerde, multiculturele realiteit die nauwelijks toelaat dat katholiek-christelijke project nog door personeel wordt uitgedragen.
 - Katholiek onderwijs wordt sterk uitgedaagd.

Discusses niet enkel in katholieke zuil

- **VUB** (Vrije Universiteit Brussel)
 - ⇒ Als er een katholieke universiteit is, moet er ook een vrijzinnige universiteit zijn.
 - ⇒ V = vrij onderzoek? V = vrijzinnig humanisme? Schrijven de Moslims zich dan maar beter in een andere universiteit in?
 - ⇒ Er komt niet zozeer een bepaalde zuil onder druk te staan, het verzuilingsmodel zelf staat ter discussie.

Steeds meer wordt er gezocht naar sociale en maatschappelijke samenwerkingsverbanden over de levensbeschouwingen heen.

- ⇒ **Ontzuiling** ≠ middenveldorganisaties mogen zich niet meer levensbeschouwelijk of religieus prolifereren.
- ! Ontzuiling staat niet noodzakelijk gelijk aan afkalving.
- ⇒ **Ontzuiling** = meer plaats voor pluralistische, neutrale of levensbeschouwelijk indifferente organisaties en initiatieven.
- ! Men gaat niet langer enkel binnen de eigen levensbeschouwing allianties aangaan, men gaat samenwerken met anderen waar het zinvol is.

4.3 Diversiteit

Levensbeschouwelijk landschap wordt steeds meer divers.

! In steden wordt religie hier en daar terug een factor van betekenis door migranten en hun (klein)kinderen.

4.3.1 Christelijke denominaties

Anglicanen vormen kleinste christelijke groep (11 000), **orthodoxe christenen** in België zouden met iets meer dan 60 000 zijn. Merendeel is van Griekse of Russische afkomst.

- Griekse gastarbeiders vestigden zich in de mijnstreek Limburg en in de industriegebieden van Luik, Charleroi en Bergen.
- Russische orthodoxe groep bestaat uit nazaten van adellijke, anticomunistische families die na de Eerste Wereldoorlog uit Rusland zijn gevlogen of uit meer recente immigranten uit Rusland.

! België kent ook twee Oekraïense, twee Roemeense, één Servische en één Bulgaarse parochie.

Protestanten (140 000 in België)

- ⇒ Heterogene groep en varieert van **liberaal protestantisme** tot **Conservative Evangelicalism**.
- ⇒ Inhoudelijk en structureel onderscheid tussen protestantse kerken die al vanaf begin aanwezig waren en meer recente evangelische kerken en pinkstergemeenschappen.
- ⇒ Evangelische kerken tellen 24 000 gelovigen (ledenaantal stijgt door immigratie uit Afrika).

- Kerken maken deel uit van evangelische ‘familie’ die wereldwijd 250 miljoen gelovigen telt en nog steeds in opmars is.

Kleinere gemeenschappen

- **Jehova's getuigen** (24 000 leden)
- **Mormonen** die zich vooral door hun zendingsbewustzijn laten opmerken.

4.3.2 Vrijzinnig humanisme

Secularisering

- Resulteert in een toename van het aantal mensen dat niet meer in God gelooft.
! Vertaalt zich niet in een gelijklopende aanwas van de vrijzinnig humanistische beweging.
- **HVV**, de grootste vrijzinnig humanistische ledenvereniging telt meer dan 9000 leden.
- Heel wat vrijzinnigen of ongelovigen sluiten zich niet noodzakelijk aan bij de georganiseerde vrijzinnigheid en nemen niet noodzakelijk deel aan de vrijzinnige plechtigheden zoals het Lentefeest voor 6j of het Feest vrijzinnige Jeugd voor 12j.
! Vertaalt zich niet in een groeiend succes van het vak niet-confessionele zedenleer, een leegloop van de godsdienstlessen in het officieel onderwijs of een verminderd aantal leerlingen in het katholiek onderwijs.

Vrijzinnig humanisme

- Vrijmetselarij en de loges nemen een aparte plaats in.
- Niet iedereen die lid is van de georganiseerde vrijzinnigheid is lid van een loge en omgekeerd.
- De reguliere loges erkennen het bestaan van God als opperbouwmeester.
- Gemengde irreguliere loges (*Le Droit Humain*).
- Vrouwengrootloge die vrijzinnig-humanistische en atheïstisch geïnspireerd is.

4.3.3 Islam

Numeriek de tweede religie in België na het katholicisme. Er leven 700 000 moslims in België of 7% van de bevolking. De helft is van Marokkaanse afkomst, ¼ van Turkse.

Aanwezigheid van islam is het gevolg van arbeidsmigratieprogramma's uit '60-'70.

- ⇒ **Oliecrisis** in '74 -> migratiestop.
 - Arbeidsmigratie vermindert, maar immigratie valt niet stil en het migratiesaldo stijgt vanaf '80. Volg-, familie- en asielmigratie stijgt.
 - Tot op vandaag komen jaarlijks duizenden moslims naar België.

Meer dan 310 **moskeeën** zijn actief waarvan 158 Marokkaanse en 137 Turkse.

- > 150 van de moskeegemeenschappen bevinden zich op het grondgebied van het Vlaams Gewest.
- Heel wat **imams** komen uit het buitenland.
- Niet-Turkse moskeeën hebben zich per provincie georganiseerd in Unies van Moskeeën en Islamitische Verenigingen.
- Turkse moskeeën vallen onder de koepelorganisatie **Diyonet** (Turkse ministerie voor Religieuze Aangelegenheden).
 - ⇒ Diyonet ministerie selecteert, stuurt en financiert de imams die actief zijn in de moskeeën.

1974: Islam is officieel erkende religie.

- ⇒ Implementering van die erkenning heeft lang op zich laten wachten door:
 - Gebrek aan motivatie en incentives om dat dossier hoog op de politieke agenda te zetten.
 - Extreemrechts -> islamdossier was lange tijd weinig attractief voor politici.
 - Islamgemeenschappen kenden moeilijkheden om zich te organiseren en een aansprekingspunt voor de overheid te creëren.
 - Gemeenschap al van begin divers en islam niet centraal, hiërarchisch georganiseerd -> representatief orgaan was niet zomaar voorhanden.
 - Eerste verkiezing ter oprichting het *Executief van de Muslims van België* in 1998.
 - Kende een moeilijke start en moest verschillende kerken opnieuw samengesteld en georganiseerd worden.
 - Muslimexecutive wordt inhoudelijk geflankeerd door de *Raad van Theologen*.

Uitzendingen van moslimradio en -televisie in Vlaanderen

- Eerste in september 2011, maar werden met de andere levensbeschouwelijke gastuitzendingen afgeschaft in 2015.
- Eind 2017: voor het eerst op zondagvoormiddag een islamitische eredienst op televisie.

Tijdslijn

- 1978: eerste lessen islamitische godsdienst.
- 2002: erkenning is bevoegdheid van de Gewesten en is een voorwaarde opdat de federale overheid de imam kan betalen.
- 2007: eerste lokale moskeegemeenschappen werden erkend.
- 2018: slechts 88 van de 300 moskeegemeenschappen zijn erkend in België en hebben dus recht op een door de overheid betaalde imam.

Islam is de meest besproken religie bij discussies over levensbeschouwing in publieke ruimte.

Redenen:

1. Op moment dat secularisering in Vlaanderen een hoogtepunt bereikt, komt er een nieuwe, erg zichtbare religie binnen.
 2. Religie verhoudt zich niet altijd gemakkelijk tot een seculiere omgeving en moslims hebben weinig ervaring met het leven in een seculiere staat.
 - ! Samenleving moet zoeken naar de juiste verhouding met de islam en vice versa.
- ⇒ Discussies over o.m. hoofddoeken, boerka's, halal en ritueel slachten, bidden op de werkvloer, vasten, minaretten, gescheiden zwemmen, homoseksualiteit, etc.

4.3.4 Joden

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden 50 000 joden in België. (1/2 werd gedeporteerd en vermoord)

- ⇒ Na de oorlog begon langzame wederopbouw van het joodse leven.
 - 5 joodse kranten en 45 synagogen in België aanwezig op deze moment.

Antwerpen

- Karakter joodse gemeenschap veranderde drastisch door immigratie van **chassidische gemeenschappen** uit Oost-Europa.
 - ⇒ Gemeenschap volgt nauwgezet de regels inzake sabbat, kledij, opvoeding, voeding, huwelijk.
 - ⇒ De meeste kinderen worden naar vrije joodse scholen gestuurd (gesubsidieerde en niet-erkende dus, ongesubsidieerde joodse scholen).
 - Joodse gemeenschap telt er tussen de 20 000 en de 30 000 leden.
- ⇒ Hiervan 5000 chassidische joden die erg zichtbaar zijn door hun traditionele kledij en levensstijl.
- ⇒ Ze leven volgens godsvruchtige inzichten van de Oost-Europese rabbijn Ba'al Sjem Tov.
 - ⇒ Ze leven gesegregeerd van de rest van de stad wat hun de kans geeft om hun orthodox-chassidische tradities in een bijna zuivere en onvermengde vorm te beleven.
 - ⇒ Naast New York, Jeruzalem en Londen is Antwerpen een van de weinige plekken waar zoveel chassidische joden samenleven.
 - ⇒ Antwerpen is een van de laatste plaatsen waar het Jiddisch de eerste taal is.

Modern-orthodoxe joden

- In Antwerpen en Brussel vooral.
- Mannen zijn enkel herkenbaar aan de (vaak gekleurde) keppel en men zoekt naar een manier om de joodse wetten toe te passen in het moderne leven.

Liberale joden

- Gaan minder strikt om met de voorschriften.

- ⇒ **Modern-orthodoxe** en **liberale** joden zijn meer gericht op integratie en participatie in de bredere samenleving.
- Hun kinderen gaan in mindere mate naar specifiek joodse scholen.
 - Groot aantal joden heeft de joodse godsdienst verlaten, en in veel gevallen ook de joodse cultuur.

4.3.5 Oosterse levensbeschouwingen

Jaïns, boeddhisten, sikhs, hindoes en sinds de '60 steeds meer mensen die zich op een eerder fragmentarische wijze door het oosterse denken hebben laten beïnvloeden.

4000 hindoes in België

- Indiase migranten die in de ICT-sector, universiteiten en ziekenhuizen werkzaam zijn.
- De hare krishna's, een specifieke groep binnen vaishnavistisch hindoeïsme

Jaïns

- 400-tal families (1500 mensen)
- Ze leven vrij geïsoleerd, vooral in Antwerpen.
- Velen houden er een hoogstaande, dure levensstijl op na en sommigen hebben dienstbodes en huispersoneel uit de lagere hindoekasten.

Naast boeddhisten en boeddhistische monniken, die door migratie en bekering van autochtonen tot stand zijn gekomen, zijn er ook 10 000'ën mensen in België die bepaalde delen en praktijken uit het boeddhisme volgen, zonder zichzelf daarom boeddhist te noemen.

! Naast het Tibetaanse boeddhisme (vajra-yana), raken vooral de ideeën uit het zenboeddhisme verspreid.

1981: Federatie van de Boeddhistische Verenigingen in België opgericht.

1997: Boeddhistische Unie van België geworden.

- ⇒ Officiële gesprekspartner voor de overheid inzake erkenning, die bijna voltooid is.
- ⇒ Erkenning als **niet-confessionele levensbeschouwing** aangevraagd omdat het boeddhisme geen geloof in een god of openbaring bevat, maar eerder een levenshouding impliceert.

Sikhs

- 10 000 in België.
- Arbeidsimmigratie uit India voor de fruitpluk in Sint-Truiden.
- Sikhs gebedhuis = Gurudwara waar op zondag gezongen wordt uit de Goeroe Granth Sahib, waarna vaak een gemeenschappelijke maaltijd volgt.
- Sikhs hebben in zowel WOI als WOII meegevochten tegen de Duitsers (monument in Ieper ter nagedachtenis van hun bijdrage).

4.3.6 Superdiverseit

Levensbeschouwelijke landschap in België is diverser dan ooit voorheen.

- ⇒ Door migratie, globalisering, secularisering, individualisering en de-traditionalisering voor toenemende diversiteit.

Mensen laten zich levensbeschouwelijk niet zo gemakkelijk meer in hokjes steken, combineren elementen van verschillende tradities (**multiple belonging**) en nemen de vrijheid om zich met enige kritische distantie te verhouden ten aanzien van de traditie waartoe ze zich bekennen. Sommigen behouden een vorm van geloof, maar zeggen de religieuze praktijk vaarwel (**believing without belonging**), anderen behouden een vorm van religieuze praktijk, maar houden er verder een erg seculier levens- en wereldvisie op na (**belonging without believing**).

Diversiteit zal in de toekomst niet afnemen

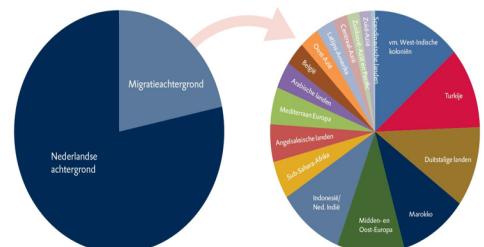
- België telt jaarlijks 120-140 000 nieuwkomers. (1/2 is afkomstig uit andere Europese lidstaten en heel wat nieuwkomers komen uit regio's die veel minder geseculariseerd zijn)
 - In steden wordt diversiteit zichtbaar en voelbaar. (op straat, in de zorg, onderwijs, werkvloer)
- ! Belgische samenleving veranderde van een etnisch-cultureel homogene naar een multireligieuze, multiculturele en veertalige realiteit.

Migratie is doorheen de tijd niet alleen numeriek toegenomen, de tweede en derde generatie blijft in veel gevallen aan de eigen cultureel-religieuze identiteit vasthouden.

! Migratie wordt intern diverser.

Kwantitatieve en kwalitatieve verschuiving in de migratieaantallen en -patronen leidt tot '**superdiverseit**'.

- ⇒ Begin 21ste eeuw: sommige steden lijken een nieuwe stap te zetten.
 - Steden als Antwerpen, Amsterdam en New York tellen gemakkelijk 150 verschillende nationaliteiten.
 - Ze evolueren steeds meer naar '**majority-minority cities**'.
 - Oorspronkelijke meerderheid is geen meerderheid meer en de bevolking bestaat uit een waaier van minderheden.

Shift van meerderheids-minderheidsdenken naar denken in termen van **majority-minority** en **superdiversity** vraagt een grote maatschappelijke mentale omslag.

Superdiverseit => zoeken naar nieuwe paradigma's om over integratie, inburgering en multicultureel samenleven na te denken.

- ! Debat aan de gang omdat anderen in de realiteit van superdiverseit een reden zien om oude recepten te intensificeren.

H6: GELOOF EN WETENSCHAP

Geschiedenis

- Er was **nooit eerder een tijdvak** waarin **wetenschap en geloof/religie** zo op **gespannen voet** stonden
 - Dit betekent niet dat religie altijd al tegen de wetenschap is geweest, dat ze altijd al incompatibel waren
 - Bepakt ook niet dat de kerk altijd al tegen wetenschap/het verzamelen van voorlopig beste kennis is geweest...
- **Kerk is eerder al eens in aanraking** gekomen met de **wetenschap** → **Gallilei**
 - Hij verdedigde het nieuwe wereldbeeld en deze is genuanceerder dan gedacht
→ hij was niet gewoon een vrijdenker die niet geïnteresseerd was in kennis

! de spanning die er vandaag bestaat is er niet altijd al geweest, lange tijd waren geloof en wetenschap 2 handen op 1 buik

Voorbeeldjes:

- Vb: foto uit een bekende kerk uit Parijs
→ is een **wetenschappelijk meetinstrument** dat de tijd ging meten aan de hand van de zon
→ kerk was hierin geïnteresseerd want zij moesten bijvoorbeeld ook de klokken luiden op bepaalde uren
- **Abdijen waren lang plaatsen waar aan wetenschap werd gedaan** en de kennis die verworven werd, werd bijgehouden
 - Het is te eenvoudig om te zeggen dat wetenschap geen vooruitgang heeft gemaakt in de middeleeuwen puur door de religie → er waren ook gewoon niet genoeg middelen toen om bepaalde wetenschappelijke dingen te bewijzen
 - Bv de aarde die rond de eigen as draait → aarde draait maar we voelen niets, als iets valt, valt het gewoon recht naar beneden
 - Via scholen en onderwijs werd wetenschap verspreid

Zeven posities

Er zijn in het boek **zeven verschillende posities** die je kan innemen in het **geloof-wetenschap debat**:

- **Togetherness posities (4)** = wetenschap en religie gaan gewoon goed samen
- **The nothing in common-positie (1)** = geloof en wetenschap zijn totaal verschillende zaken of manieren om naar de werkelijkheid te kijken en je kan deze absoluut niet vergelijken met elkaar
 - Er kan dus ook geen spanning zijn tussen beiden, het zijn 2 autonome dingen die niets met elkaar te maken hebben
 - **NOMA-principe** = niet-overlappende magisteria, 2 onafhankelijke entiteiten
- **Battlefield-posities (2)** = geloof en wetenschap botsen weldegelijk met elkaar, maar waar moeten we voorrang aan geven?
 - **Creationisme** = mensen die zien dat er een botsing is tussen religie en wetenschap maar ze zeggen dat als het botst dat je altijd de religie moet kiezen
 - **Nieuw atheïsme** = als je de wetenschap ernstig neemt, moet je bijna sowieso concluderen dat er geen god is → alles botst zo hard dat we niets kunnen gaan vergelijken, deze mensen zeggen dus dat als je de wetenschap serieus neemt dat je eigenlijk atheist moet zijn

Togheterness-posities

1. *Maurice Bucaille*

= Religie zegt niets dat tegen de wetenschappelijke inzichten ingaat

- Hij zegt dat als je de Koran goed leest en hier en daar een beetje tussen de regels leest, je vaststelt dat in de Koran al dingen staan die de mensen in de 7de eeuw na Christus nog niet konden weten, maar nu wel weten door de vooruitgang van de wetenschap
- Zijn besluit is hieruit dat de Koran niet zomaar een mensenwerk is, het is **door God bij ons gebracht**

Islam teaches that God has given man the "faculty of reason and therefore expects man to reason things out objectively and systematically. In view of the state of knowledge in Muhammad's days, it is inconceivable that the statements in the Qur'an which are connected with science could have been the work of man. A totally objective examination of the Quran in the light of modern knowledge, leads us to recognize the agreement between the two

MAAR:

- Vanuit wetenschappelijk perspectief is dit lastig omdat men denkt dat een boek altijd mensenwerk is dat mee is met de tijd
- Er zijn mensen die dingen lezen waarvan zij zeggen dat de Koran niet zomaar mensen werk kan zijn

2. Tweewegenleer: Thomas van Aquino – Averroës

= positie van de Kerk vandaag

Thomas van Aquino

- Je had al de discussie: wetenschappelijke kennis enerzijds en theologie anderzijds
→ wat is de **relatie tussen filosofie en theologie en openbaring**, wat moet je doen als dit botst?
- Hij was een **eenheidsdenker** en probeerde filosofie van Aristoteles te verzoenen met het Christendom
 - o Hij zei: er is 1 waarheid, maar verschillende ladders om tot de waarheid te komen
→ mensen die niet zo slim zijn en niet goed zelf kunnen nadenken, kunnen theologische teksten lezen
→ maar mensen die wel slim zijn en goed kunnen nadenken kunnen ook tot deze inzichten komen maar dan op een andere manier dan de openbaring
 - o = **lumen naturale, licht van de natuurlijke reden**
- Volgens hem is **Aristoteles er dus op eigen houtje in geslaagd** om dingen te zien die anderen zien via theologische schriften
- Soms is er **een botsing** en als deze er is moet je **voorrang geven aan het geloof** (er zijn ook heel wat dingen waar er geen botsing is maar als deze er zijn geef je de religie de voorrang)
- Hij probeerde een **interessant probleem** op te lossen waar we vandaag ook nog over nadenken → de verwondering dat de **wereld voor een groot stuk deskundig in elkaar** zit, er zit een bepaalde orde in met bepaalde wetmatigheden
→ hoe komt dit? hoe kunnen we met formules van alles voorspellen?
- **Tweede element** waarover we verwonderd kunnen zijn: stel dat er een orde zit in de wereld, hoe komt dat wij deze kunnen begrijpen? hoe krijgen wij een inzicht hierin?

! Om dit probleem op te lossen had Thomas **een antwoord**: wetmatigheden komen in de werkelijkheid door een **schepper met een wiskundige geest**, die de orde in de werkelijkheid heeft gelegd, en deze heeft ook **wezens gecreëerd die trager zijn dan het natuurlijke licht**, en ook **mensen die de brains hebben** om de wetmatigheden uit zaken te halen

- Het speelt **ook vandaag nog** op ethiek, vb. op vlak van seksuele dingen denkt de kerk puur op basis van natuur
- Bij **Aristoteles** is het zo, dat wat zich in de werkelijkheid bevindt, dat het altijd een bedoeling heeft, de **dingen die er zijn, zijn er niet zomaar** en hebben een **bepaalde finaliteit**
 - o vb. **seksualiteit**: mensen zijn seksuele wezens, waarom is dit zo, dit heeft een bepaalde bedoeling = voortplanting → met als gevolg dat alle seksuele handelingen die we stellen die tegen de natuurlijke voortplanting in, dat deze verkeerd zijn (je mag enkel seks hebben als het is om je voort te planten)
 - o Voorbehoedsmiddelen en zelfbevrediging zijn dus tegen de wetten in omdat het als doel plezier heeft en niet natuurlijke voortplanting
- **David Young** is een filosoof die zei, er is altijd **een is-odd kloof**
 - we kunnen vb. vaststellen dat mensen van nature uit vleeseters zijn, maar dit wil niet zeggen dat wij persé vlees moeten blijven eten = kloof
 - je kan bv stellen dat mannen vaker verkrachten als vrouwen maar dat wil niet zeggen dat je als man een verkrachter moet zijn

Godsbewijzen

Bij **Thomas van Aquino** zijn er ook **godsbewijzen** in zijn werk terug te vinden

- **Kosmologische godsbewijs** is het bewijs van eerste oorzaak
 - o Idee is dat alles wat je vaststelt, veroorzaakt moet zijn
 - o Als A veroorzaakt wordt door B, moet B ook veroorzaakt zijn door C en C door D
 - o Er moet dus ooit iets zijn geweest dat zelf veroorzaakt maar niet veroorzaakt is
- **Dimitri Verhulst** schreef het **bloedboek**, waarin hij de verhalen van het oude testament op zichzelf probeert te vertellen
 - o Als er iets is, moet dit veroorzaakt zijn door iets dat niet zelf veroorzaakt is en dat noemen we God
- Je hebt ook **ontologisch godsbewijs**: (maar niet bij Thomas van Aquino)
 - o God is absoluut volmaakt
 - o Bestaan is volmaakter dan niet bestaan
 - o Conclusie: God moet bestaan
- In de **middeleeuwen** dacht **iedereen dat er een God bestond**, het was helemaal niet de bedoeling om de sceptische twijfelaar van de dag van vandaag te overtuigen, het was meer een eerbetoon aan God
 - als we goed genoeg nadenken, kunnen we op onszelf tot inzicht komen dat God bestaat

- Nog een godsbewijs is het **Design Godsbewijs**
 - o Er is een bepaald design of orde aanwezig dat geen toeval kan zijn, er moet een intelligent designer achter zitten die alles bedacht heeft
 - o De natuur zit zo vernuftigd in elkaar, dat het niet vanzelf tot stand is gekomen, dit moet door een designer gebeuren en die noemen we God

Integraal aristotelisme

- **Thomas van Aquino** komt in **botsing met andere theologen** die een stapje verder gaan
- Er zijn een aantal denkers geweest die zeggen dat als **filosofie en religie botsen**, dat we dan **filosofie moeten kiezen**
- **Averroës:** Moslim theoloog die zei op basis van Aristoteles (heeft ervoor gezorgd dat Aristoteles terug heel veel invloed kreeg op het westerse kritische christelijk denken) dat als wetenschap en religie botsen, dat we dan filosofie moeten kiezen
- We zien dat er mensen waren die op een verlichte manier over religie dachten, en die geloofden dat we de wetenschap moesten gaan herinterpretieren
- **Integraal aristotelisme** = ook waar het botst met het christendom, moet je de kant van Aristoteles kiezen → Thomas van Aquino schreef teksten die het integraal aristotelisme of Averoës ging veroordelen (hij keerde zich tegen integraal aristotelisme)

3. Natuurlijke theologie

De natuurlijke theologie = de gedachte dat als je de natuur bestudeert vanuit een kritische wetenschappelijke plek, dan nog toont de natuur dat er een God moet bestaan
 → ook al denk je wetenschappelijk en empirisch over de wetenschap na, er moet toch iets bestaan als een God

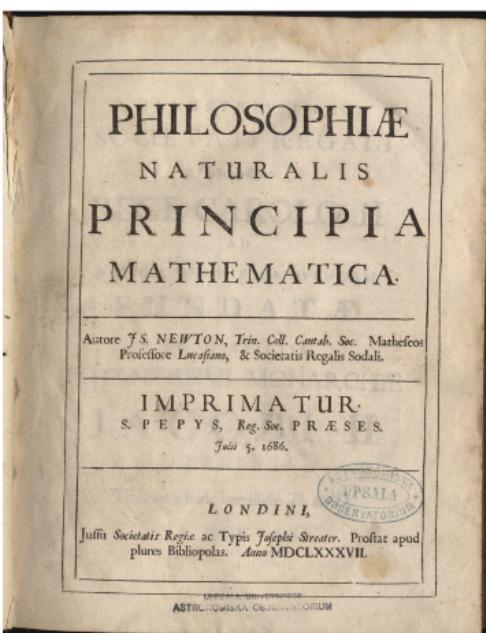
- Ook al hebben we de bijbel niet gelezen, dan nog op basis van de wetenschappelijke blik op de werkelijkheid moet geconcludeerd worden dan God bestaat

Natuurlijke theologie – William Paley

- Hij zegt: stel u voor u wandelt op straat en je hebt nog nooit in je leven een horloge gezien, en je ziet er een op straat liggen en je raapt het op en doet het open, wat zijn dan de 2 vragen die je jezelf zult afvragen?
- Je stelt je de vraag wat is het en waarvoor dient het?
- Je stelt je ook de vraag: wie heeft het gemaakt en met welke bedoeling?
- Als je iets in de werkelijkheid vindt stellen we ons meteen de vraag wat is het en wie heeft het gemaakt

- Dit moet je dus ook toepassen op de natuur: als we iets vinden in de natuur, vragen we ons af, wat is het en waarom dient het, en wie is de bedenker? intelligent designer of een god?
- Het werk verschijnt voor Darwin → en dit werk kwam hierdoor onder druk te staan (zolang de inzichten van Darwin er niet waren, waren deze inzichten van Paley zeer plausibel → ook voor topwetenschappers en belangrijke mensen volgden zijn theorie)
- **Moraliteit** heeft lang gespeeld: het feit dat mensen moreel zijn, toont ook dat er een God is, wij mensen doen aan naastenliefde en dit kan ook verklaard worden vanuit de evolutionaire psychologie

General Scholium (addendum bij 2de druk
Philosophiae Naturalis:

"This most beautiful system of the sun, planets, and comets, could only proceed from the counsel and dominion of an intelligent and powerful Being....This Being governs all things, not as the soul of the world, but as Lord over all; and on account of his dominion he is wont to be called *Lord God* "pantokrator," or *Universal Ruler*...."

"Blind metaphysical necessity, which is certainly the same always and every where, could produce no variety of things. All that diversity of natural things which we find suited to different times and places could arise from nothing but the ideas and will of a Being, necessarily existing."

"This concludes the discussion of God, and to treat of God from phenomena is certainly a part of natural philosophy."

- Hij zou nooit iets wetenschappelijk naar voor schuiven wat niet empirisch bevestigd zou zijn geweest
- Toch gaat hij ervanuit dat als sluitstuk van de werkelijkheid en de newtoniaanse fysica er toch een God moet bestaan (een ruler)
- Het denken over god afgeleid uit de werkelijkheid is zeker een onderdeel van de wetenschap

Robert Boyle

- Gaat puur over: we hebben de **werkelijkheid bestudeerd**, maar net die wetenschap toont ons dat er zoets als een god moet bestaan, het kan **geen blind toeval** zijn en het kan niet zomaar het resultaat zijn van botsing
→ er moet een **intelligente kracht of schepper achter zitten**
- "*Experimentele filosofie onthult zo duidelijk de goddelijke volmaaktheid in de structuur en de werking van het universum en de schepselen, dat het de geest weerhoudt om dergelijke*

bewonderenswaardige resultaten toe te schrijven aan zulke incompetente en zielige oorzaken als het blinde toeval of de wanordelijke botsingen van de kleinste deeltjes van gevoelloze materie, en als het gevolg daarvan worden we gebracht tot de erkenning en verering van een hoogst intelligente kracht en goede schepper van alle dingen, aan wie deze voortreffelijke voortbrengselen redelijkerwijs kunnen worden toegeschreven”

Francis Collins – finetuning

- Werkte mee aan het **human genome project**
- Hij schrijft erin, als ik het **menschelijk genoom** aflees, lees ik eigenlijk de **taal van God**
- Een van de argumenten die hij gebruikt is het argument van **finetuning**
= er moeten zoveel dingen precies juist zitten, opdat er leven zou kunnen ontstaan op deze planeet, we zien dat leven is kunnen ontstaan en dit kan geen toeval zijn, de natuurconstanten zijn zo mooi op elkaar afgestemd dat er leven mogelijk is en dit kan bijna geen toeval zijn

Michele Behe – onreduceerbare complexiteit

- Gebruikt argument van **onreduceerbare complexiteit**
- Hij zegt dus dat bv het **oog zo complex** is dat het bijna **geen resultaat kan zijn van toeval**
→ het zegt dus om bepaalde organismen te laten functioneren heb je 2 elementen nodig die onafhankelijk van elkaar werken, en die pas als ze samen werken kunnen zorgen voor een bepaalde complexiteit

Versus natuurlijke theologie/design argument

- Natuurlijke theologie krijgt een serieuze knauw door Darwin
→ vanaf dan komt het design-denken heel sterk onder druk te staan
(maar er waren ook al veel mensen voor Darwin die zich er vragen bij stelden)
- Een andere kritiek die werd gegeven is **David Hume**
 - Schreef boekje waarin hij probeert duidelijk te maken dat de natuur theorie eigenlijk rammelt
 - We staan erop dat er een bepaald design zit in de werkelijkheid, maar dit bewijst nog niet dat er een islamitische en katholieke god is, bewijst enkel een samenwerking
 - Hij probeert een aantal vooronderstellingen naar boven te brengen en te bewijzen dat het allemaal een beetje meer rammelt en er twijfels zijn aan de dingen die eerder werden geschreven door vorige wetenschappers
- **Theodicee**
 - Vraag die al lang speelt is: als er een God is, waarom is er dan lijden, waarom heeft god het op zo een gebrekige manier gedaan?

The nothing in common-positie

→ Nothing in common positie kwam pas op rond de 17de eeuw aangezien het een reactie was op het succes van de positieve empirische wetenschap

Moderne wetenschap

- Belangrijk om te weten **hoe de wetenschap de dag van vandaag veranderd is** en tot stand gekomen is
- Er zijn **3 elementen die de moderne wetenschap maken tot wat ze is** en de manier van redeneren doen verschillen met wat men ervoor dacht
 - Deze zorgden voor de enorme boost, vanaf de 17de eeuw een accumulatie/proliferatie van wetenschap die blijft opstapelen en bijna niet meer bij te houden is
 - We hebben weinig mensen in de wetenschap die een breder zicht kunnen houden en niet gespecialiseerd zijn in een bepaald domein
- **3 zaken:**
 - Men gaat **consequent de experimentele methode toepassen** en men zal enkel voor waar nemen wat empirisch getest kan worden → gaat hand in hand met een sterke **ontwikkeling van meetapparatuur**, hoe **meer materiaal** we hebben om te meten, hoe **meer we weten** en hoe meer we weten, hoe meer info we krijgen over het verbeteren van de meetapparaten en er is een **wederzijdse bevruchting tussen technologie en wetenschap**
 - Wiskunde wordt heel consequent toegepast, ze zijn niet gewoon een hypothese, de werkelijkheid zit wiskundig in elkaar → komen de rekenkundige modellen wel overeen met hoe de werkelijkheid echt in elkaar zit? Is wiskunde een middel om voorspellingen te doen of is het een manier om te beschrijven hoe de wereld in elkaar zit? → **Gallilei gaat ervan uit dat de werkelijkheid wiskundig ineen zit**
 - Derde element is van kapitaal belang, namelijk **hoe wetenschap de religieuze blik uitdaagt**, in de **wetenschap** gaan men de **causa finalis of de doeloorzakelijkheid verwerpen**
 - = gedachte dat alles wat in de werkelijkheid plaatsvindt is er met een bepaalde bedoeling, mensen hebben ogen om te kunnen kijken
 - = **teleologisch denken (telos = doel)**, **doelgericht denken in termen van causa finalis** → dit wordt verworpen, we moeten dingen verklaren op basis van mechanische causaliteit
 - Verschuiving van de denkwijze

- Vanaf de 17de eeuw zag men dat men de dingen moest gaan verklaren op basis van **actie reactie en de mechanische causaliteit**
- Vanuit een aristotelische gedachte zal het ding als we het laten vallen, het naar beneden vallen omdat er een soort van energetische kracht in zit die ernaar streeft om beneden te zijn
→ was gedachtegang VOOR de moderne wetenschap, zij redeneren via actie-reactie of mechanische causaliteit
- **Galilei:** "*De filosofie staat geschreven in dat grote boek dat ons voortdurend open voor ogen ligt, het universum, maar men kan haar niet begrijpen, wanneer men niet de taal leert verstaan en de letters leert kennen, waarin het geschreven is. Het is geschreven in wiskundige taal en de letters zijn driehoeken, cirkels en andere geometrische figuren; zonder deze middelen is het menselijkerwijs onmogelijk er een woord van te begrijpen; het is slechts ijdel ronddolen in een duister labyrinth.*"
- **Newton:** "*Ik vind geen hypothese uit, want wat niet uit de verschijnselen wordt afgeleid moet een hypothese worden genoemd, wil niet zeggen dat hij niet nadenkt over dingen die zich buiten de wetenschap bevinden en alleen datgene dat empirisch waarneembaar en tastbaar is kan tot het domein van de wetenschap gerekend worden.*"

Nieuw mens en wereldbeeld

- Het theologisch model levert een **nieuw wereldbeeld** op, letterlijk en figuurlijk
 - **Letterlijk:** copernicaanse revolutie
 - **Filosofisch:** onttovering/mechanisering van het wereldbeeld
 - **Nieuw mensbeeld:** fysisch en filosofisch
- **Onttovering van mens en wereldbeeld**
 - Er zijn **geen bedoelingen meer in de natuur** (VS. Teleologische verklaringsmodel)
 - Blinde, fysische wetmatigheden
 - Indifferente, onttoerde, causaal-gedetermineerde werkelijkheid
- **Nieuw (gemechaniseerd) wereldbeeld**
 - Mens als dier onder de dieren, als stukje werkelijkheid, materie
→ nieuw beeld over de mens
 - Men zal ook de werkelijkheid heel anders gaan ervaren, verschijnt als een indifferent geheel, alle bedoelingen zijn eruit weggehaald, enkel nog een blinde waarheid van de mechanica

Teleologisch denken

- Stel er is een tsunami, hoe is het mogelijk dat god zo een lijden mogelijk maakt?
- Als er een ramp plaatsvindt, gaan mensen denken dat het een straf is van God omdat ze denken dat de ramp niet zomaar gebeurt maar een bedoeling heeft = **teleologisch denken**
- Als je iets droomt over iemand en de volgende dag kom je deze persoon tegen → we hechten er betekenis aan, we gaan spontaan teleologisch denken
- Als we de hersenen gewoon hun gang laten gaan, gaan onze hersenen spontaan teleologisch gaan denken en ‘tekens van god’ zien
- Maar eigenlijk is de manier waarop de wetenschap erover denkt **contra-intuïtief**, want als we het brein zijn gang laten gaan zouden we teleologisch en niet wetenschappelijk gaan denken

Wonderen

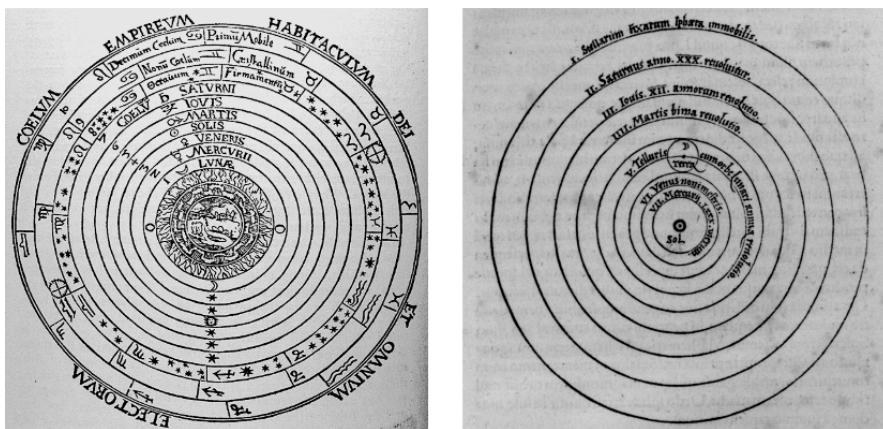
- **Wonderen en mirakels** zijn gebeurtenissen die niet anders te verklaren zijn als te verwijzen naar **Gods hand in de natuur**
- Vanuit **nieuw wereldbeeld** is er **geen plaats** meer voor **mirakels** (geen plaats meer voor God die ingrijpt in de natuurwetten) → filosofen en wetenschappers gaan zeer kritisch beginnen worden
- Zware kanttekeningen gezet bij het fenomeen mirakels, twijfelen aan de authenticiteit van getuigen
- We zien dan iets interessants gebeuren → **kan religie zonder mirakels?**
 - bijvoorbeeld in de Islam wordt koran beschouwd als een mirakel
 - openbaring
 - kan religie standhouden als religie volledig gezuiverd is van mirakels?

Copernicaanse revolutie

= letterlijke omwenteling van het wereldbeeld door Gallilei die in botsing komt met de kern

Copernicus' heliocentrische model

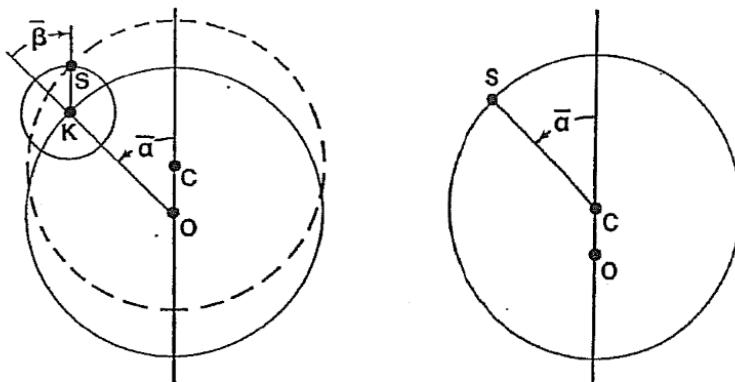
- Het **oude wereldbeeld** waarin de aarde centraal staat, de **maan die rond de aarde draait zoals ook de planeten**
 - Feit dat de wereld centraal staat kunnen we als iets **positief zien** maar **ook als iets negatief**
 - Heel strak **onderscheid** tussen het ondermaatse en het bovenmaatse (perfectie)
 - In het bovenmaatse vinden we dus enkel perfectie en dus ook enkel cirkelvormige bewegingen, men ging ervanuit dat alle bewegingen van hemellichamen perfect cirkelvormig zouden zijn
 - Dat op de aarde bobbels, bergen en dalen zitten bewijst dat wij op het ondermaatse zitten en niet op het perfecte
- **Copernicus** vond dat het **rechtse wereldbeeld mooier** en wiskundig eleganter in elkaar zat – hij was van mening dat de werkelijkheid echt zo in elkaar zat
- **MAAR:** er was een snodaard **Osiander** die net voordat Copernicus zijn werk schrijft een voorwoord schrijft waarin hij zet dat je alles wat je leest niet zo serieus moet nemen, dat het gewoon een nieuwe manier was van denken en Osiander probeert zo van Copernicus een instrumentalist te maken wat eigenlijk niet was want hij schreef het voorwoord helemaal niet zelf

! onderdeterminatie = je kan twee theorieën hebben die exact evenveel verklaren en evenveel kunnen voorspellen maar deze theorieën verschillen wel van elkaar

- Het ene model kan niet meer voorspellen dan het andere
- Copernicus kon niet bewijzen dat hij gelijk had
- Je kon evengoed de positie van planeten voorspellen als met een ander model, het is niet mooier of eleganter dan een ander model

Een voorbeeld van **onderdeterminatie** (er zijn meerdere succesvolle modellen mogelijk):

Galilei

- Het is pas met **Galilei** dat het **copernicaanse wereldbeeld empirische evidentie** kreeg
- Galilei gebruikt telescoop en maakt **eigen telescoop** die hij optimaliseert → kerk is op dit moment zeer grote fan van hem, men had grote bewondering voor hem
- Hij ziet een aantal dingen die hem doen besluiten dat Copernicus gelijk heeft, er is nu **empirische evidentie**
 - o Hij ziet dat de **maan** geen perfecte sfeer is, men ging er normaal vanuit dat alles wat perfect was perfect rond was, maar dit is niet zo voor de maan
 - o Hij ontdekt ook de **fasen van Venus** → fasen doen zich op zo een manier voor dat ze enkel bewezen kunnen worden door het beeld van Copernicus
 - o Aarde zit mooi netjes in elkaar volgens Copernicus, maar de **draaiing van de maan** is een soort van uitzondering, maar Galilei ziet nog planeten waar manen ronddraaien dus het is helemaal **geen uitzondering**
 - o Hij neemt ook een theorie waar van **eb en vloed** die Copernicus gelijk geeft

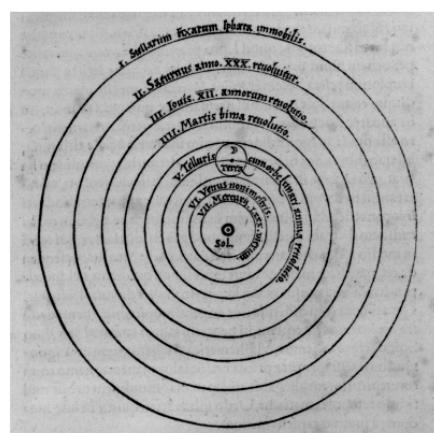
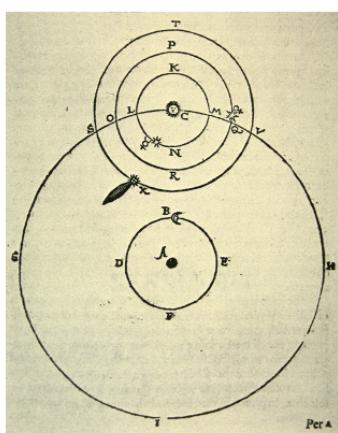
Bijbelinterpretatie

- Kwam later toch in **discussie met de kerk**
- Hij heeft probleem met hoe de bijbel moet gelezen worden
→ De idee is dat iedereen zelf de bijbel moet kunnen lezen en interpreteren
- Kerk organiseert een samenkomst en hier wordt besproken dat de bijbel enkel mag gelezen worden door de Kerk op een bepaalde manier
- Er is een passage waarin gezegd wordt 'god laat de zon stilstaan zodanig dat de dag langer wordt en de Israëlieten meer tijd hebben om de slag te winnen' dan verijst de vraag: moeten we dit letterlijk of figuurlijk nemen?

- We kunnen niet alles letterlijk nemen wat in de bijbel staat – dingen in de bijbel spreken mekaar vaak tegen, er zitten **contradicties in de bijbel**
- De consensus was dat je **niet alles letterlijk moest lezen** in de bijbel, ‘de arm van God’ is geen letterlijk taalgebruik
- Men ging er al vanuit dat men niet alles letterlijk moest nemen en er was al een soort van catalogus van stukjes die niet letterlijk genomen moest worden → de stukken die letterlijk gelezen moesten worden, als men kon bewijzen dat het niet klopte, dan pas ging de kerk toegeven dat je het stuk niet letterlijk moet nemen

Omwille van het geocentrische model van Tycho Brahe is er echter nog steeds een verdere onderdeterminatie

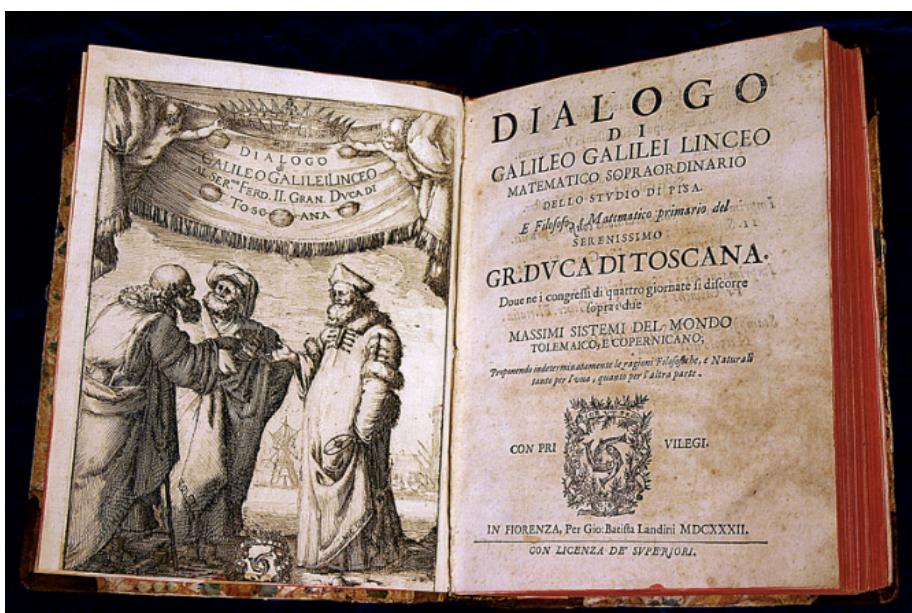
- Galilei botste met een probleem van **onderdeterminatie** → model waar de aarde centraal blijft, de zon en de aan draaien rond de aarde en alle andere planeten draaien rond de zon – Galilei had pech, hij kon niets meer voorspellen of bewijzen dan **Tycho Brahe**
- De kerk zei dus dat Galilei niet kon bewijzen dat de zon beweegt dus moesten we een stuk letterlijk volgen
- Als er dingen zijn waarvan we niet weten of we letterlijk of figuurlijk moeten lezen → stellen we deze gewoon uit ipv te speculeren
- Galilei werd veroordeeld niet omdat kerk tegen wetenschap was, maar omdat hij op het terrein van de bijbel-interpretatie kwam

Vervolg

- Contrareformatie
 - o Concilie van Trente (1545-63): enkele kerk mag interpreteren
- **1615:** Galilei's brief aan Groothertog Christina

- Figuurlijke lezing van de bijbelpassages
- **1616:** copernicaanse wereldbeeld wordt verboden
 - mocht niet meer gebruikt worden van hoe de werkelijkheid in elkaar zit, enkel als methode van denken
- **1623:** Urbanus VIII
 - Hij gaat de wet omzeilen door dialoog te schrijven tussen 3 mensen, de ene verdedigt het Copernicaanse wereldbeeld, de andere beeld van Galilei en de andere een vraagsteller
 - Hij maakt de fout dat hij het beeld van Galilei verdedigt en veel beter argumenteert
 - Hij noemt het personage dat Aristoteles verdedigt **Simplico**
- **1632:** dialoog over de twee grote wereldbeelden
- **1633:** Inquisitie: huisarrest

Salviati: academicus, verdedigt Galilei's opvattingen en heliocentrisme

Sagredo: neutraal, intelligent, leek in het vak

Simplicio: verdedigt Aristoteles en ptolemeus' geocentrisme

- Het is niet zo dat Galilei een **ongelovige vrijdenker** was → leer van de twee boeken
- Zaak is complexer dan dat, kerk was niet dom
- Het was uiteindelijk gewoon een conflict over bijbel-interpretatie en spijtig genoeg voor Galilei kon hij het niet hard maken en verdedigen dat zijn theorie juister was, daarom leek het voor de kerk een conflict rond bijbel-interpretatie en werd hem levenslang huisarrest gegeven

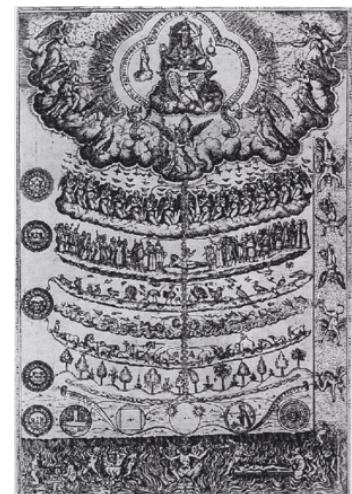
Evolutietheorie

Natuurtheologie: als er complexiteit is in de natuur, dan kan dat geen toeval zijn en moet dit resultaat zijn van iemand die dat bedacht heeft met een bepaalde bedoeling.

- deze gedachtegang leefde eerst heel hard bij mensen, zelfs bij wetenschappers
- Darwin verbreekt dit idee door de evolutietheorie:
 - hij kan complexiteit verklaren zonder beroep te doen op iets bovennatuurlijks
 - theorie en niet leer: het is niet een verklaring tussen de zovelen, het is de beste benadering momenteel over het ontstaan van soorten!
 - de term ‘darwinisme’ klopt niet: hij is tot bepaalde inzichten gekomen en heeft deze neergeschreven, hij heeft dit niet verzonden want het is gewoon zo!

De **evolutietheorie** bekritiseert het religieuze wereldbeeld:

- ↔ **scala naturae:** een statische blik op de natuur, een hiërarchisch systeem van oplopende perfectie
 - de mens staat bovenaan
 - alle zaken een plek toekennen, om orde en betekenis aan de schepping te geven
 - bij Darwin krijgen we de boom die toont welke soorten uit welke soorten zijn geëvolueerd (mens als dier tussen de dieren)
- ↔ **imago dei:** God heeft mens geschapen in een beeld naar zichzelf
 - Darwin zegt dat de mens een soort is tussen de andere dieren en geëvolueerd is uit primaten
 - dit deconstrueert wel duidelijk het idee dat de mens een ‘imago dei’ zou zijn
- ↔ **design argument:** er moet een bepaald design met bedoeling zijn
 - Darwin kan aantonen dat puur op basis van natuurlijke mechanismen (blind proces van toevallige genetische mutatie en variatie) complexe organismen tot stand kunnen komen
- ↔ **moreel wezen:** mens is dier onder de dieren en dus resultaat van blinde mechanismen
 - maar hoe komt het dan dat de mens wel een moreel wezen is, dieren niet?
 - dieren werken op basis van instincten
 - Darwin: typische menselijke eigenschappen zoals empathie, emotie, morele en religieuze gevoelens zijn op een natuurlijke manier geëvolueerd en zijn bij sommige dieren ook al terug te vinden

Figuur 1: Scala naturae

Er was dus **veel kritiek op Darwin** voor zijn evolutietheorie:

- Samuel Wilberforce (bisschop van Oxford): “dat wij familie zijn van de paddenstoel, vliegen en wormen is een verrassende en weinig Bijbelse vaststelling”
- mens is slechts een ‘verbeterde aap’ en niet de kroon op Gods scheppingswerk
→ niet enkel beledigend voor de mens maar ook voor God

De spanningen tussen een **godsdiestig en een darwinistisch wereldbeeld** kunnen uiteindelijk in drie vragen worden samengevat:

- Is de evolutie gebaseerd op blind toeval én noodzaak of is ze doelgericht?
- Is de mens een dier of een imago dei?
- Is de mens net als andere dieren een instinctwezen of een verantwoordelijke persoon?

Ontwerp zonder ontwerper

Natuurlijke selectie: term zou indruk kunnen wekken dat de **natuur bepaalde keuzes maakt**

- dit is niet het geval: de dingen gebeuren zonder dat de natuur een keuze maakt
- Darwin vond zelf de terminologie moeilijk maar verklaarde dit:
 - ‘Chemici spreken ook over affiniteiten: maar een zuur heeft ook niet echt een keuze om zich te combineren met een base net zoals de levensomstandigheden hebben bij het bepalen of een nieuwe vorm wel of niet geselecteerd wordt’
 - ‘Natuur is de geaggregeerde werking en het geaggregeerde product van vele natuurwetten’
 - om **sommige dingen te begrijpen** moet je bepaalde termen **personificeren**, hoewel ze zich niet gedragen als persoon (bv. het gedrag van een molecule)

Een **horloge**: iemand heeft dit bedacht met een bepaalde causa finalis (de tijd kunnen meten).

- Darwin: in de natuur speelt dit niet, dingen zijn zoals ze zijn zonder een bedoeling
- **Dawkins** schrijft ‘de blinde horlogemaker’, hierin zegt hij dat er design is zonder dat een designer aanwezig is
 - natuurlijke processen: ze zijn blind, geestloos en doelloos
 - maar: ze brengen een overvloed aan ontworpen wezens voort die zichzelf kunnen ontwikkelen tot bekwame makers (bv. spin maakt een web)

Darwin heeft het wel moeilijk om al de ideeën te verwerpen:

- **enerzijds:** hij kan rondom zich niet kijken en denken dat er een plan en een weldadige bedoeling (intelligent design) zou zijn, er is teveel ellende (bv. kat doodt muis)
- **anderzijds:** het bevalt hem niet te kijken naar het wonderbaarlijke universum en de mens en te denken dat dit de uitkomst is van brute kracht
 - hij neigt zelfs te zeggen dat de natuurwetten een bedoeling hadden, maar dat de details (goed/slecht) overgelaten worden aan de werking die wij toeval noemen
 - hij ziet wel dat de theologische verklaring ondermijnt wordt door zijn idee

Standpunt Vaticaan

Het **Vaticaan** is niet creationistisch en vindt de evolutietheorie wel ok, maar:

- de mens kan puur materialistisch en fysisch ontstaan zijn uit bepaalde soorten
- het katholiek geloof gebiedt ons wel dat het God is die de ziel geschapen heeft
- de Kerk houdt ook vast aan de idee van een origineel mensenpaar

- alle mensen moeten van één Adam afstammen omdat de leer van de erfzonde anders in het gedrang komt

Creationisme – Intelligent Design

- **creationisten** geloven dat de soorten zijn ontstaan door een schepper
- **intelligent design aanhangers** beamen dat soorten geëvolueerd zijn, maar NIET op basis van blind toeval en NIET zonder bedoeling
 - het Vaticaan, veel theologen en christelijke filosofen hebben het moeilijk om met de evolutietheorie in te stemmen
 - veel consequenties: ‘God de schepper’ en ‘God die de mens gewild heeft’ zijn door de evolutietheorie ongewilde hypotheses
 - velen zoeken dus heil in het geloven dat de evolutie doelgericht is of een evolutie waarin Gods hand hier en daar toch werkzaam was

Creationisme bestaat nog steeds bij gemeenschappen

Creationisten delen de idee dat God de soorten heeft geschapen in hun huidige vorm, en ontkennen zo dus de evolutie.

- **Jonge-aarde creationisten:** een letterlijke lezing van de scheppingsverhalen, waarbij de aarde in 6 dagen geschapen is 4004 jaar voor Christus.
- **Oude-aarde creationisten:** een iets minder letterlijke interpretatie, waarbij het niet in 6 dagen gebeurd is, maar deze 6 langere periodes symboliseren.
 - Getuigen van Jehova
 - **Harun Yahya:** ‘Atlas of Creation’:
 - een boek dat veel academici, politici ongevraagd in de bus kregen om ze te overtuigen
 - met valse argumenten probeert hij aan te tonen dat er geen evolutie was
 - bv. oude fossielen lijken nog hard op huidige soorten vandaag

Het aanvaarden dat de soorten geëvolueerd zijn, bepaalt ook mee het wereldbeeld!

- in **West-Europa:** het creationisme is niet echt bedreigend
- in **bv. de VS** (ook westers): het blijft een lastige kwestie, niet veel mensen geloven het
- de verbondenheid met een religie is niet de doorslaggevende factor voor het geloven in de evolutietheorie.
 - media, onderwijs en maatschappelijke cultuur zijn even belangrijk!
 - bv. in Turkije mag de evolutietheorie nog niet zomaar gedoceerd worden!
- het denken over de theorie, is ook gekoppeld aan de **gehele gedachtegang over ethiek:**
 - bv. mensen die de theorie aanvaarden, doen niet moeilijk over homoseksualiteit
 - er staat veel meer op het spel dan alleen maar het aanvaarden dat de soorten geëvolueerd zijn

c. Evolution is the best explanation for the origins of human life on earth

	Completely agree	Mostly agree	Mostly disagree	Completely disagree	Don't know/Refused	Total
Total	20	28	16	29	7	100
Evangelical churches	7	16	16	54	6	100
Mainline churches	18	33	19	23	8	100
Historically Black churches	13	26	19	32	11	100
Catholic	24	34	18	17	7	100
Mormon	6	15	22	54	3	100
Orthodox	21	34	14	22	9	100
Jehovah's Witness	3	5	12	78	2	100
Other Christian	31	32	14	16	7	100
Jewish	49	28	7	10	5	100
Muslim	16	29	14	37	3	100
Buddhist	49	32	10	4	5	100
Hindu	41	39	10	4	5	100
Other Faiths	37	37	12	9	6	100
Unaffiliated	38	34	12	11	6	100

	Homosexuality is a way of life that should be accepted by society	Homosexuality is a way of life that should be discouraged by society	Neither /Both (VOL)	DK/Refused	Total
Total	50	40	5	5	100
Evangelical churches	26	64	5	5	100
Mainline churches	56	34	6	5	100
Historically Black churches	39	46	6	8	100
Catholic	58	30	5	7	100
Mormon	24	68	5	3	100
Orthodox	48	37	7	8	100
Jehovah's Witness	12	76	6	5	100
Other Christian	69	20	6	5	100
Jewish	79	15	3	3	100
Muslim*	27	61	5	7	100
Buddhist	82	12	2	4	100
Hindu	48	37	3	11	100
Other Faiths	84	8	4	3	100
Unaffiliated	71	20	5	5	100

*Source: Muslim American Survey (Pew Research Center, 2007)

VS, Darwin en onderwijs

Bij ons is er nooit een echte discussie geweest over het doceren van de evolutietheorie.

- enkel of ze dit in de lagere school of het middelbaar moeten geven
- argument: evolutietheorie is moeilijk voor lagere schoolkinderen
 - wetenschap is vaak constraintuïf om te begrijpen
 - het is gebaseerd op mechanische causaliteit, wij denken in bedoelingen
 - zeker kinderen zoeken naar bedoelingen over dingen

In de VS is de **discussie veel harder** gevoerd:

- **1925**: Scopes v. Tennessee: een wet verbodde de evolutietheorie te doceren
- **1968**: de Supreme Court (hoogste niveau rechtspraak) oordeelde dat het verbieden van Darwin ongrondwettelijk is
 - de grondwet verbiedt elke wet die een vorm van 'establishment of religion' aanbrengt, die dus een religie inricht
- **1987**: 'Balanced treatment': we geven zowel evolutietheorie als creationisme, kinderen moeten zelf maar uitmaken wat ze geloven: dit botst uiteraard ook
 - dit is opnieuw naar de Supreme Court gebracht: opnieuw ongrondwettelijk
 - biologieles heeft niets te maken met religie, de biologieles is bedoeld om de beste kennis die er is op de moment door te geven aan kinderen
 - men begint intelligent design te brengen, zeggen creationisme vaarwel
- **2005**: Dover trial: ook het intelligent design handboek wordt verboden
 - je mag wel zeggen wat ID is en het in perspectief zetten
 - je mag het niet verkopen als iets dat op dezelfde voet staat als de wetenschappelijke inzichten

Narcistische wonderen

De evolutietheorie en het wereldbeeld dat daaruit voortkomt, knaagt toch aan het standaard religieuze wereldbeeld.

- zomaar zeggen dat de evolutietheorie geen invloed heeft op de religieuze denken, is wel vrij moeilijk
- het is iets fundamenteel en je kan er niet omheen
- evolutietheorie is een **universeel zuur** dat ook de andere disciplines besmet en aantast
 - het vreet zich doorheen traditionele concepten
 - deze worden fundamenteel getransformeerd

De **narcistische wonderen** zijn:

- Mens verdwijnt als centrum van het heelal: Copernicus, Bruno, e.a.
- Mens verdwijnt als centrum van de natuur: Darwin
- Mens verdwijnt als centrum van zichzelf: Nietzsche, Marx, Freud

Geloof en wetenschap vandaag

Evolutionaire oorsprong van moraal

Heel wat **menschelijke gedragingen** en **denkwijzen** worden door de bril van **evolutie** bekeken.

- natuurlijke selectie heeft psychische aanpassingen gedaan in denken en doen
- hersenen en het functioneren van het brein zijn product van biologische evolutie
- taal, geheugen, verliefdheid, afkeer van bloed, ... zijn allemaal adaptaties die functioneel waren in de overleving en voortbestaan van de menselijke soort

De mens is als een **moreel wezen geschapen** en vindt het niet goed om slecht te zijn: waarom?

- lang beantwoord door beroep te doen op goddelijke genade en de unieke morele vermogens waarmee God ons geschapen heeft
 - moreel zijn heeft pas zin als er na de dood uitzicht was op straf en beloning
 - moraal kan niet zonder God, een ziel en leven na de dood (Locke, Voltaire, Kant)
- **Darwin**: menselijke moraliteit is onderdeel van de menselijke natuur die door evolutie en dus stapsgewijs tot stand is gekomen
 - ook dieren bezitten primitieve morele en sociale vermogens
 - Huxley is hier niet mee akkoord:
 - menselijke ethiek is een overwinning op het wrede evolutieproces
 - evolutie leidt tot *homo hominis lupus*: de mens is een wolf voor andere mensen: egoïstisch, brutaal en gemeen
 - m.a.w. moraal is *culture and nurture* en geen *nature*

Protomoraliteit (*Frans de Waal*)

Protomoraliteit: in de natuur zijn er morele bouwstenen die de mens en ook dieren meedragen en waarop de menselijke ethiek verder gebaseerd kan worden.

- dit zijn de *natural building blocks for morality*
- moraliteit kan ook los van God en een leven na de dood bestaan
- bepaalde primaten hebben elementaire emotionele reacties van empathie, wederkerigheid en rechtvaardigheid
 - bij andere soorten is er ook gedrag o.b.v. wederkerigheid en verlicht eigenbelang
 - dieren die elkaar helpen, kunnen op langere termijn ook gunstige effecten ervaren in termen van evolutie als de hulp wederkerig wordt
 - “You scratch my back and I’ll scratch yours.”
 - sociaal gedrag kan dus ook door het blinde mechanisme van natuurlijke selectie mee evolueren!
 - **survival of the fittest** is de basis van evolutie die vooral afspeelt op basis van de genen en die het altruïsme toch ook heeft kunnen doen ontstaan
 - zelfzuchtige genen willen verspreiden
 - verliefdheid en zorg voor de eigen kinderen zorgen over dat de verspreiding van die genen gefaciliteerd wordt
 - bepaald sociaal gedrag leidt dus tot het verspreiden van genen

Mens overstijgt de natural building blocks of morality

Uiteraard blijft er een verschil tussen menselijke moraal en de proto-moraal die we bij andere niet-menselijke dieren kunnen aantreffen. De mens overstijgt dus de building blocks.

- **Verschil tussen moreel gedrag en moreel besef**
 - **gedrag:** automatisch/instinctief, ook bij dieren aan te treffen
 - **besef:** capaciteit om over de redenen, reikwijdte en gevolgen van gedrag te denken
 - mensen kunnen op hun verantwoordelijkheid aangesproken worden
 - mensen kunnen ingaan tegen deze bouwstenen van de moraal
 - bv. een hond bijt: we zijn boos op de hond, maar geven deze geen schuld
- **Tragedy of commonsense morality:** Joshua Green
 - vanuit biologische predisposities
 - beperken onze morele kring tot de eigen groep vrienden, familie, land-, lotgenoten,
 - niet vanzelf komen we op een morele ingesteldheid waarbij we iedereen als moreel gelijkwaardig zien
 - we zijn wel in staat om dit te overstijgen
- **Excessieve, radicale “naastenliefde”**
 - dieren: moreel gedrag kan, maar vaak toch in het licht van een soort eigenbelang

- mensen zijn in staat dit volledig achter zich te laten: compleet altruïstisch handelen
- bv. pater Damiaan was hiertoe in staat

Conclusie:

Menselijk moreel gedrag omvat meer dan het morele gedrag van niet-menschelijke dieren, maar de menselijke moraal bouwt wel verder op de emoties en psychologische mechanismen die de mens aangeboren meekrijgt vanuit de evolutie.

De Waal en anderen leggen nadruk op de **continuïteit tussen menselijke en niet-menschelijke vormen van moraal**

- bv. Tomasello (in de lijn van Huxley) is aanhanger van de vernis theorie: cultuur, socialisering en ideologie is een laagje vernis op de immorele menselijke natuur
- dit is dus niet zo volgens De Waal: moraal ent zich op een sociale natuur die het product is van evolutie

Biologische en culturele evolutie

Bepaalde opvattingen en praktijken worden **snel populair** en blijven **lang bestaan**.

- heeft te maken met hoe de **menschelijke geest werkt** en zo ‘vatbaar’ is voor ideeën
- bovendien is de mens in staat deze ideeën op **niet-genetische wijze** over te brengen via **taal, socialisatie en onderwijs**.
- Dawkins spreekt in dit geval over ‘**memen**’
 - wetenschappelijke, culturele, morele, religieuze ideeën, opvattingen, verhalen
 - die succesvol zijn in het zich verspreiden van het ene naar het andere brein
 - en die bij overdracht **mutaties** kunnen ondergaan
 - ideeën kunnen zich vermenigvuldigen en ontwikkelen
 - er kan sprake zijn van **culturele evolutie** en **groei van de kennis**

Er ontstaat een **conflict** tussen de **biologische** en de **culturele evolutie**

- **biologische**: verloopt traag, er zijn veel generaties nodig voor iets kan manifesteren
- **cultureel**: memen zijn als gen replicators, ze kunnen mutaties oplopen.
 - gebeurt **sneller**: ideeën en representaties kunnen als epidemieën verspreiden
 - dit kan zorgen voor een **conflict** tussen beide
 - de mens is een verzameling adaptaties uit een **ver verleden**, maar leeft nu in een **totaal andere context**
 - bv. spinnenfobie: auto's zouden eigenlijk veel meer gevreesd moeten worden
 - bv. voortplanting
 - mannelijke genen zijn erop uit zich te verspreiden
 - biologische evolutie:
 - gorilla heeft kleine testes en heeft beperkte seksuele contacten
 - bonobo heeft grote testes en leeft promiscu (verschillende, wisselende seksuele relaties met meerdere personen)
 - mens heeft middelmatige testes, maar toch:

- cultureel: man probeert dit in toom te houden door (seriële) monogamie of is celibatair, bewust kinderloos, adopteert kinderen, ...
- sommige memen stroken dus niet met de logica van biologische evolutie

Conclusie

- De mens **verzet** zich erg hevig tegen de **tirannie** van de **zelfzuchtige genen**
 - de mens redeneert, maakt morele afwegingen en bouwt op morele/sociale intuïties
 - mens kan zo **ingaan tegen** intuïtieve zelfzuchtige **impulsen** en genetische **sturingen**
- **Biologische basis** van **moreel gedrag** kan wel **niet** worden ingezet als **argument** in een **morele discussie**.
 - niet alles wat evolutionair adaptief is, is moreel wenselijk
 - tussen **descriptieve vaststellingen** en **normatieve opvattingen** gaapt een kloof!
 - normatief: aangevend wat normaal en gewenst is, een ‘norm stellend’
 - het is wenselijk dat een normatief oordeel rekening houdt met het descriptieve, maar het mag nooit er zomaar uit worden afgeleid → vereist kwalitatieve sprong

Cognitieve studie van religie (CSR)

Vanuit **evolutionair perspectief** kan je het onstaan van menselijke moraliteit ook bekijken.

- kan je de religie ook op natuurlijke wijze verklaren?
- op wereldvlak is er een **enorme diversiteit** aan praktijken en opvattingen
 - religie is overal aanwezig is: geen enkele cultuur van oorsprong atheïstisch
 - de oorsprong van de religie: veel hypotheses
 - Religie is een houvast en antwoord op angst.
 - Religie biedt verklaringen.
 - Religie verschaft troost bij lijden en het besef van eindigheid.
 - Religie zorgt voor sociale orde.
 - Religie is een cognitieve illusie.

De **Cognitive Science of Religion (CSR)** biedt het volgend antwoord op de oorsprong:

- het is puur het gevolg op de manier waaruit onze hersenen uit de evolutie zijn gekomen
- religie is als het ware natuurlijk
- de CSR wil aantonen dat het feit dat de mens religieus is, is een natuurlijke predispositie
- de omgeving bepaalt hoe de religie vormgegeven is: boeddhistisch, katholiek, ...
- **≈ taal:** dat we taal leren, is bepaald door de hersenen. Welke taal hangt af van de cultuur.

Waar de **CSR** dus voor staat is:

- Religieus **geloof** en **praktijken** resulteren van normale **functionerende menselijke cognitieve processen**.
- Menselijk brein is samengesteld uit enkele domeinspecifieke **cognitieve capaciteiten** die aan de grond liggen van ons **vermogen** om bepaald religieus geloof te verwerven.

- Religie is **niet puur** een **cultureel** fenomeen.
 - Dit sluit een belangrijke rol van cultuur niet uit.

Vaststellingen waarop CSR zich baseert

Teleologisch denken: we zoeken overal een doel in, zelfs waar het niet bestaat.

- "Dit kan toch geen toeval zijn." Dingen gebeuren niet zomaar, heeft doel/betekenis.
- bv. ziekte gebeurt als straf voor slecht gedrag, een droom is gestuurd met een bedoeling, een sterrenbeeld beïnvloedt ons leven, ...
- Kinderen gaan ook alles teleologisch verklaren: het zijn **intuïtieve theïsten**
- Wetenschap is **contra-intuïtief**: zonder verwijzing naar doel of reden maar op basis van natuurlijke oorzaken, **blinde causaliteit en toeval**
- Mensen zoeken **intuïtief** dus naar redenen, **intenties en bedoelingen**:
 - religie speelt hier goed op in

Hyper-Sensitive Agency Detection Device (HADD) van Justin Barrett

- het brein heeft een **detectiemechanisme** om '**agencies**' vast te stellen
 - bv. in een bos bij schemer: tak kraakt → je denkt dat er iemand is, een 'agency'
 - bv. bij schemer zie je iets bewegen: er zit een spook, geest, ... ook een 'agency'
- we gaan sterk **antropomorfiseren**: in veel dingen zien we gezichten
 - bv. in de rook van de Twin Towers (9/11) gezichten zien
 - we zien gezichten en veronderstellen agencies ook al zijn ze er niet
- het is beter dat het een keer te weinig afgaat, dan een keer te weinig (**hypersensitief**)
- niet onlogisch dat veel religies op **animisme** gebaseerd, overal zitten geesten en goden
 - consensus: achter de werkelijkheid zit een bedoeling (teleologisch)
 - het is dan ook logisch dat er een mastermind (een 'superagency') zou moeten zijn

H7: Homo sapiens, faber en religiosus: samenspel en disharmonie

De mens is een homo **sapiens** (drang tot kennis), **faber** (drang tot arbeid en creativiteit), **religiosus**, maar ook **metafysicus** (drang tot zin en betekenis).

De mens heeft **verschillende interesses**

- **cognitieve**: mens is een kenniszoekend wezen: we hebben hersenen en zijn gericht om kennis op te doen, te verzamelen, te onthouden en doorgeven (taal)
- **manipulatieve**: de mens is een wezen dat zijn leefwereld sterk manipuleert: kleren, gebouwen, wegen → manipulatie van de leefwereld hangt samen met de cognitieve
- **zingevende**: de mens is ook op zoek naar zin. Deze zin kan worden ingevuld door religie, maar ook kunst, ... kunnen dit bevredigen

Aangezien de **evolutietheorie** (wetenschap) zo hard clasht met **religie**, kan de nothing in common positie worden aangenomen. Het NOMA-principe van Wittgenstein wordt verder uitgewerkt in dit hoofdstuk.

NOMA-principe stelt dat wetenschap en religie elks verschillende gebieden van interesse zijn.

- er is een sterk verschil tussen beiden en de twee domeinen overlappen niet
- cognitieve & manipulatieve interesse ↔ zingevende interesse

Cognitieve en manipulatieve interesse

Praktisch belang van kennis

De **kennis** van de mens is praktisch, en van evolutionair belang.

De mens wordt geboren als **mängelwesen**: bij de geboorte kunnen wij niks, te vroeg geboren

- andere dieren staan recht en zijn vertrokken
- ons hoofd is ook uit proportie (baby: 1/4 van lichaam, mens: 1/8 van lichaam)
- **nood aan informatie** over **zichzelf** en **leefwereld** om te overleven
- **cultuur** en **socialisatie** speelt een grotere rol dan andere dieren
- een goed functionerend brein was daarbij **adaptief**: natuurlijke selectie liet de menselijke evolutie in de richting van **grote hersenen evolueren**
 - zeker toen de mens de bossen inruilde voor open vlaktes van de savanne
 - mens was meer zichtbaar en dus in gevaar aangevallen te worden
 - de ontwikkeling van een hogere vorm van cognitie was dus noodzakelijk: interacties begrijpen en interpreteren, afspraken maken, samenwerken, ...
 - informatie bewust onthouden, ordenen en verwerken heeft voordeel
 - gedrag aanpassen aan informatie uit de buitenwereld

- hogere efficiëntie in voedselvoorziening, gevaar ontlopen, partner vinden

Het belang van kennis:

– sociale interactie	– voorstellingsvermogen	– afspraken maken
– vooruit denken	– leervermogen	– geheugen
– taal	– manipulatie	– controle
– zekerheid		

Taal blijft toch belangrijk, want het is dankzij **taal** dat informatie onthouden, conceptualiseren en delen mogelijk werd.

- dankzij de taal kan kennis zich verspreiden op een niet-genetische wijze
- taalvermogen is adaptief: een gesprek resulteert in sterkere groepsbinding
- zo ontstaat de culturele evolutie: groei van kennis en wetenschap

Moreel belang van kennis

- **Kennis en verantwoordelijkheid:** hoe meer we over iets weten, hoe meer verantwoordelijk we kunnen gesteld worden als we niet zoals het moet met die kennis omgaan.
 - Clifford: "It is wrong always, everywhere and for anyone, to believe anything upon insufficient evidence."
 - bv. Boeing moet zijn vliegtuigen altijd checken, en als er een neerstort, dan ligt de verantwoordelijkheid bij Boeing
 - voor heel wat zaken telt dit: maar in het dagelijkse leven is het moeilijk.
 - bv. bij het zoeken naar een partner of bij een studiekeuze, moet je op vertrouwen blind kiezen zonder dat je voldoende kennis en bewijs hebt
 - er zijn dus veel dingen die je moet doen o.b.v. 'insufficient evidence'
 - sommigen mensen reflecteren dit ook naar religie
- **Intellectuele integriteit:** het vermogen om te denken en er zelfkritisch over te waken, dat persoonlijke opvattingen daarbij niet de voorkeur krijgen boven vaststaande feiten
 - hier hecht men belang aan: bv. liegen, bedrog, irrationaliteit doet iets met mensen

Kennis om de kennis

Mensen zijn nieuwsgierige wezens:

- 'de boekjes' lezen: we zijn geïnteresseerd, het bevredigt ons gewoon
- het is ook het hart van een instelling als de **universiteit**: een vrijhaven waar mensen kunnen investeren in het zoeken naar kennis die niet meteen praktisch nut oplevert
- het **verwerven** van kennis is **het doel** op zich: **geen praktisch nut van de kennis**

Mytische denken

De **wetenschappelijke manier** van denken is pas vanaf de 18de eeuw gestart.

Vroeger stond het **teleologisch denken** voorop.

- verhalende, niet-argumentatieve verklaring
- men verklaart niet door logische verbanden te leggen, maar door te verwijzen naar **grondleggende handelingen** en **oergebeurtenissen**
- goden en bovennatuurlijke wezens en krachten
- mythologisch verleden

Dit werd gebruikt om te **dingen te verklaren**, maar het **schrijft ook voor** hoe de werkelijkheid normatief zou moeten zijn.

- het was een handboek en wetboek tegelijk
- wetenschap nu beschrijft enkel de werkelijkheid, schrijft niets voor
- bv. de **mythe van Adam en Eva** (Genesis 3):
 - Eva eet de appel van de boom van goed en kwaad: mens heeft vanaf dan zonden
 - God is boos op Eva: ‘Vanaf nu zult gij zwoegen als ge een kind gaat baren’
 - verklaart enerzijds dat zwangerschap een pijnlijke periode is (handboek)
 - schrijft voor (in de letterlijke interpretatie van de mythe) dat zwanger-schap en geboorte zwaar moet zijn: bv. epidurale mag niet! (wetboek)
- bv. **monogamie/polygamie**
 - wetenschappelijk: men kijkt naar de omvang van de testikels bij dieren, en de mens is niet monogaam maar ook niet volledig polygaam
→ wetenschap beschrijft dit, maar schrijft niets voor
 - religieus: de verschillende religies beschrijven dit én schrijven wel voor hoe het moet zijn!

Zingevende interesse

We leven niet altijd in de **kritische context** (bv. niet constant in het labo of op de universiteit), maar we leven in een **leefwereld**.

- alles is wetenschap, maar wetenschap is niet alles
- alledaags leven wordt niet gedirigeerd door wetenschappelijke theorieën
- waar we alledaags mee bezig zijn gaan over de betekenis, niet altijd over verklaren

Een aantal voorbeelden:

- **verliefdheid**
 - kan je wetenschappelijk verklaren: hormonen, genen, ...
 - moet je ook van genieten en erin opgaan: de betekenis erachter
- **vrije wil**
 - je kan weten dat er geen echte vrije wil is puur kritisch gezien
 - in het alledaagse leven kan je wel handelen alsof er vrije wil is

We hebben de **mogelijkheid** om in deze ‘**twee werelden**’ te leven:

- zowel in de **cognitief-rationele** wereld, als in de **leefwereld**
- je kan onszelf zien als vrije personen of als complexe biologische organismen
- perspectieven staan niet gelijkwaardig naasteen, maar de ene maakt de andere mogelijk
 - we worden aangedaan door pijn en leed, dit maakt wetenschappelijk onderzoek in een labo betekenisvol en zinvol
 - dit onderzoek is anders arbitrair en indefferent

Er is een groot verschil tussen **erklären** en **verstehen**:

- **erklären** is de natuurwetenschappen verklaren, objectief
- **verstehen**: in de menswetenschappen kan je niet berusten op louter observatie
 - de mens is de onderzoeker én het onderzochte
 - ze willen niet enkel causale relaties en sociale feiten verklaren
 - ze willen ook begrijpen: er wordt plaatsgemaakt voor interpretatie

Zinvragen

De mens is een **metaphysisch dier**:

- de **metaphysica** is de wijsgerige leer
 - die niet de werkelijkheid onderzoekt zoals ze ons gegeven wordt uit zintuiglijke waarneming zoals de fysica
 - maar die op zoek gaat naar het wezen van die werkelijkheid en wat haar constitueert
- **Immanuel Kant** schrijft:
 - de mens heeft bepaalde vragen die ze niet kan afwijzen omdat ze door de aard van de rede zelf worden opgegeven
 - de mens kan deze vragen ook niet beantwoorden omdat ze het vermogen van de menselijke rede overstijgen
 - deze vragen worden ook zinvragen genoemd
- **Wittgenstein** schrijft in zijn *Tractatus Logico-Philosophicus* (1922)
 - "Wij voelen dat zelfs als alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord zijn, onze levensproblemen nog helemaal niet zijn aangeroerd."
 - de wetenschappelijke benadering is beperkt: zingeving is een houding en ervaring en gaat niet over wetenschappelijk weten
 - zingeving behoort niet tot het domein van de wetenschap

bv. Een student wordt overreden na de les. De ouders stellen de vraag: "Waarom?"

- puur wetenschappelijk kan alles beantwoord worden: de student keek niet goed uit en de chauffeur was verblind door de zon. Dit zijn cognitieve vragen.
- maar de echte vraag 'Waarom mijn kind?' kan niet worden beantwoord, deze vraag is **cognitief ondoordringbaar**. Dit zijn zinvragen, die van een hele andere orde zijn.

De **cognitieve ondoordringbaarheid** is in verschillende zaken terug te vinden:

- waarom je van iemand houdt, iemand mist of..., is niet volledig uit te leggen ondanks reductionistische en naturalistische verklaringen door de wetenschap
- kunstenaars kunnen soms nog het best uitdrukken wat 'onuitspreekbaar' is
- zo kunnen ook levensbeschouwingen bekeken worden:
 - niet als een eeuwige onverzoenbare opponent
 - wel als aanvulling en existentiële verrijking van het wetenschapsperspectief

Zin ervaren, niet creëren

De **zinvragen** zijn geen deel van de manipulatieve interesse

- betekenis en zin zijn niet manipulatief af te dwingen, kunnen we ook niet creëren
- zin is iets dat we ervaren en dit kunnen we duiden met taal en beelden, maar kunnen we nooit creëren of reproduceren
 - **zin en geluk** zitten niet in onze macht: het overkomt ons
 - de ervaring van zin impliceert een moment van transcendentie
 - deze transcendentie hoeft niet te wijzen naar God of een bovennatuur
 - het ligt buiten ons als individu, maar niet buiten onze leefwereld
 - **geluk en erkenning** zijn volgens John Elster een ‘**essentieel bijproduct**’
 - ze kunnen slechts op een indirekte manier tot stand komen

Het gedachte-experiment van de **ervaringsmachine** van **Robert Nozick**

- een zinvol en gelukkig leven ≠ een aaneenschakeling van aangename ervaringen
- beleven van zin en geluk
 - fysisch: heeft te maken met hormonen en biochemisch systeem
 - psychisch: geluk heeft te maken of mensen hun leven als zinvol ervaren
 - ook heeft het met externe realiteiten te maken die we niet beheersen
- **het experiment:** stel dat we een machine hebben, waarin we de externe realiteit volledig kunnen manipuleren, waardoor door ons gewenste ervaringen ontstaan
 - de gebeurtenissen verliezen net hun waarde
 - bv. jij bent een superster, en je hebt een complimentenslaaf in dienst:
 - na elk optreden geeft die u een compliment
 - dit ondermijnt de essentie van wat een compliment is
 - het is pas zinvol als het compliment niet noodzakelijk is
 - het is ook pas zinvol als genadeloze kritiek ook mogelijk is

Religie, zingeving en wetenschap

Wittgensteins religie opvatting

Wittgenstein I

Wittgenstein: taal kan je enkel nuttig inzetten om de werkelijkheid te beschrijven

- als je zegt stoel, dan staat er een stoel tegenover in de werkelijkheid
- er is veel ‘Das Mystische’: rondom de zingevende kwesties kan je met taal niets zeggen
- beroemde uitspraak: “Waarover men niet spreken kan, moet men zwijgen.”

Wittgenstein II

Wittgenstein (dezelfde) verandert van gedachte: “**Meaning is use**”

- taal kan je weldegelijk op verschillende domeinen toepassen
- je hebt een wetenschappelijk, kunst, religieus, ... taalspel
- je moet de **verschillende taalspelen uit elkaar houden**
 - bv. wetenschappelijk: water = H₂O
 - maar een priester kan niet zeggen: “Ik doop je met H₂O”
 - **wetenschappelijke en religieuze taalspelen hebben niets met elkaar te maken en mag je niet vermengen!**
 - bv. religieuze verwijzingen naar de verrijzenis worden niet noodzakelijk gebruikt als hypothesen omtrent historische gebeurtenissen die getest moeten worden zoals in de wetenschap
 - hij is tegen de **wetenschappelijke pretenties van de religie**
 - de religie moet op de zingevende vragen antwoorden
 - de **wetenschap** moet op de **cognitieve vragen** antwoorden
 - maar ook tegen de zingevende pretenties van de wetenschap

“Wat in God geloven ook moge betekenen, het kan niet zijn: in iets geloven dat we kunnen toetsen of waarover we methoden kunnen vinden om het te toetsen.”

Voorbeeld: **primitieve stammen**: doen een regendans, of doen aan voodoo

- **regendans**: die mensen weten ook wel dat hun regendans er niet voor zorgt dat het zal beginnen regenen, het is niet een causaal gevolg
 - ze doen hun regendans ook alleen maar aan het begin van het regenseizoen
- **voodoo**: die weten ook wel dat hun vijanden niet zullen sterven door een poppetje te vermoorden, anders doden ze ook wel gewoon poppetjes van dieren i.p.v. te gaan jagen
- **het religieuze spreken** is geen vorm van verklaring die ons uitlegt waarom iets is
 - mensen willen gewoon een houding uitdrukken tegenover een wereld waarin dergelijke dingen gebeuren

Voorbeeld **opvatting van religie**

- zingevend/religieus taalspel: ‘**Ik geloof in God**’ (FAITH): religieuze proposities
- ander taalspel: ‘**God bestaat**’ (BELIEVE): een cognitieve uitspraak die verwijst naar het objectieve bestaan van een entiteit als een feitelijk gegeven
- je mag de twee dus niet vermengen, ze betekenen absoluut niet hetzelfde

NOMA

De **niet-overlappende magisteria** (NOMA, 1999) van Stephen Jay Gould

- waaromvragen ↔ hoevragen & zinvragen ↔ wetenschappelijke vragen
- religie en wetenschap verschillen radicaal van elkaar

Eerste gebod van NOMA

"Gij zult de magisteria niet vermengen door te stellen dat God belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van de natuur tot stand brengt door een speciale tussenkomst, die alleen door openbaring kenbaar en niet voor de natuurwetenschap toegankelijk is. In het gewone spraakgebruik heet die speciale tussenkomst een 'wonder'..."

Religie dient **niet** om de dingen die in de werkelijkheid gebeuren, te beschrijven.

- daarvoor dient wel de wetenschap
- Gould zegt dat religie het moet stellen **zonder wonderen en mirakels**
 - dit zijn net gebeurtenissen die ingaan tegen de natuurwetenschappen
 - deze kunnen alleen door de **goddelijke interventie** (openbaring) kenbaar gemaakt worden
- maar kan een religie wel zonder mirakels (zie les 4)?
 - kan islam/christendom wel zonder dat God zich openbaar maakt?
 - de opvatting die hieruit voortkomt is dat wonderen figuurlijk worden opgevat
 - Jezus heeft niet echt bestaan, God bestaat figuurlijk – eigenlijk is God liefde, ...
 - als je niets letterlijk kan opvatten, schiet er na een tijd niet meer veel over:
 - het leunt dan sterk aan bij atheïsme
 - symbolisch theïsme is letterlijk atheïsme

Gerard Bodifée: er zijn 2 onafhankelijke domeinen: wetenschap zegt waar we vandaan komen, religie spreekt over de zingeving van de dingen.

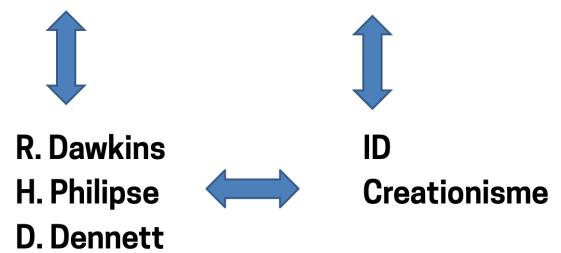
Het (on)gelijk van Wittgenstein

NOMA is dus een nothing-in-common positie.

De **battlefield-positions** gaan hiermee in strijd.

- creationisten: wetenschap en religie botsen, als het botst, trek ik de kaart van geloof
- Dawkins en co: als je alles wetenschappelijk en ernstig bekijkt en iets botst, dan is wetenschap de meeste plausibele redenering om in te nemen
- in de discussie gaat het vaak over de opvatting van religie
 - religie is voor sommigen ook iets dat geen claims doet over de werkelijkheid en hier volledig los van staat
 - in de discussie is de opvatting van religie vaak het centrale punt

S.J. Gould: Principe van NOMA

Kritieken

- Laat NOMA nog een volwaardige vorm van religie toe?
- Kan religie zonder enige vorm van letterlijkheid nog iets zeggen over hoe de werkelijkheid in elkaar zit?
 - hangt af van de opvatting van religie: faith/believe
 - symbolisch/figuurlijk theïsme is letterlijk atheïsme?
- Dawkins:
 - Als de wetenschap een zinvolle vraag niet kan beantwoorden, waarom zou iemand dan denken dat die vraag wel in het bereik van religie valt?
 - NOMA impliceert dat de wetenschap niet eens uitspraken mag doen over de waarschijnlijkheid van Gods bestaan: een denkfout
 - wetenschap is evidentie verzamelen voor iets
 - voor het bewijzen van het bestaan van God is er 0% evidentie

Conclusie: is NOMA een houdbare positie?

Dit hangt af van de **definitie van religie** die men heeft:

1. Religie is een poging om de werkelijkheid te verklaren.
 - a. je kunt minder beroep doen op NOMA
 - b. religie is een concurrent van de wetenschap
2. Religie is een zingevingssysteem
 - a. het brengt mensen samen, maar neemt geen ontologische claims
 - b. het is iets figuurlijks, zonder waarheidsclaims
 - c. dit is compatibel met NOMA

CSR: samengevat

? zie ppt hiervoor?

Persoonherkenning

- + Teleologie/ontwerpgedacht
- + Essentialisme
- + Dualisme (ervaring/bestaan van geest → zonder materie)
- + Epistemische honger
- = **God(en)**

Vaststelling van religie verklaren

Meest gangbare verklaring van vandaag: cognitive signs of origin

- Feit dat mensen open staan voor religie heeft te maken met manier waarop hersenen functioneren
- Religieuze diversiteit is cultureel element van theorie (welke religie: door geboorte en cultuur bepaald)

Natural history of religion +/ justification

- Hoe we God op het spoor kunnen komen en kunnen kennen?
- Of God bestaat?

Gaat CSR in strijd met NOMA principe?

- ➔ Nee, want van CSR moet je niet noodzakelijk besluiten wat de juiste levensbeschouwelijke opvatting al dan niet is
- ➔ Bepaalde personen halen hier wel atheïstische aspecten uit (Dawkins en Dennett)
- ➔ Gaat niet per se in tegen principe van NOMA

Het is niet omdat je de natuurlijke oorsprong van religie kunt verklaren dat je daarmee de juistheid eronder uit hebt gehaald

- ➔ Aantonen wat religie veroorzaakt en mogelijk maakt in menselijke geest zegt niet dat God bestaat
- ➔ Verschil genealogie en waarheidsgehalte van ideeën

Deel 2: Levensbeschouwing en democratie

Hoofdstuk 4: Kleine geschiedenis van religieuze (in)tolerantie

Inleiding

- Hoe kunnen we omgaan met diversiteit?
- Hoe kan je met een politiek-filosofisch oogpunt hiernaar kijken? → maatschappij
- Kijk doorheen geschiedenis: tolerantie
 - Scheiding tussen kerk en staat, de neutraliteit v/d overheid en de godsdienstvrijheid
 - Godsdienstvrijheid (goede orde binnen het rijk en de vrede) >< staatsgodsdienst (politieke entiteit moet samenvallen met één godsdienst)
 - Verdrijving/bekering/doding ketters en andersgelovigen

Argumenten voor tolerantie

- **Religieus**
 - Nadeel: enkel mensen van de religie
 - Kan niet gebruikt worden bij atheïst ('staat in de Bijbel')
- **Moreel**
 - Vandaag meest gebruikt
 - Veel universeler
- **Pragmatisch**
 - Historisch gezien sterkste argument
 - 'ik wil wel tolerant zijn, want als ik dat niet ben eindigt dat in oorlog' → kost te veel etc.
- **Epistemologisch**
 - Kennis/theoretisch
 - Hoe kan je 100% zeker zijn dat je op vlak van levensbeschouwing helemaal de waarheid in pacht hebt

→ Voorbeelden kunnen geven!

Scheiding Kerk en Staat is er niet gekomen om levensbeschouwing uit te bannen, maar om ze een faire plaats te geven.

1. De tweezwaardenleer

'Geef aan de keizer wat de keizer toekomt, en aan God wat God toekomt.' (Mt 22:21, Mc 12:17)

- ➔ 'Jezus' woorden'
- ➔ Christenen moeten politiek gezag aanvaarden
- ➔ Toch scheiding tussen politieke en religieuze
- ➔ Onze christelijke cultuur draagt dus de verhouding tussen kerk en staat en tussen geloof en politiek net in zich (principe van scheiding K-S én godsdienstvrijheid geponeerd)
- ➔ Vertaald in 'doctrine van de twee zwaarden' in brief van paus Gelasius I aan keizer Anastasius in 494 (na val West-Romeinse Rijk)
 - Wereld geregeerd door 2 machten met eigen bevoegdheden:
 - **Wereldlijke** macht: wereldlijke en politieke aangelegenheden
 - Ondergeschikt aan universele macht van de Kerk
 - Paus heeft ook wereldlijke macht
 - **Geestelijke** macht: zielenheil van mensen
 - ➔ Bevoegdheidsverdeling

Kerk gebruikt wereldlijke macht m de orde en stabiliteit in de samenleving te garanderen → Kerk heeft het voor het zeggen

Tweezwaardenleer heel lang officiële positie geweest van het christendom om verhouding tussen politiek en godsdienst te verdenken

Bij de tweezwaardenleer is het niet de bedoeling dat de 2 machten elkaar bestrijden, maar dat ze elkaar aanvullen en versterken*

1.1 Machtstrijd

Niet kennen

1.2 Inquisitie als een van de res mixtae

*Tweezwaardenleer leidde tot heilige oorlogen en kruistochten naar het heilige land

- Gewelddadige bekeringsdrang in niet-gekerstende gebieden maar ook intolerantie ten aanzien van andersdenkenden, ketters op het eigen grondgebied
- 12^e eeuw: oprichting inquisitie
 - In die periode ontstond '*a persecuting society*' (Moore 1987)

13^e eeuw: katharen trekken aandacht

- Albigensische Kruistochten (1209-29) onder leiding van Simon de Montfort
- Eerste kruistocht: 'hoe onderscheid ketters van de katholieken?'
 - Paus Arnaud Amaury: '*Tuez-les tous, Dieu reconnaîtra les siens*'
 - '*Dood hen allen, God zal de zijnen herkennen*'
- Beleg van de katharenburg in Montségur (1244): keuze tussen brandstapel en bekering

⇒ Strijd tegen de katharen

- Wereldlijke reden
- Centralisering v/d macht

Voornamelijk dominicanen en franciscanen belast met inquisitie

Res mixtae: '*gemengde zaken/aangelegenheden*'

Inquisitie: stituut waarin de Kerk en de wereldlijke macht nauw samenwerken

- Kerk: wat is juiste geloofsleer → wie is ketter?
- Wereldlijk: eenmaal vastgesteld wie ketter is → straf uitvoering

Regels van Pamiers: inquisitie had enkel bevoegdheid om te onderzoeken en straffen op te leggen, maar niet om de straf uit te voeren

1.3 Bevoegdheidsverdeling is geen scheiding van kerk en staat

Tweezwaardenleer heeft niets te maken met

- Scheiding kerk en staat zoals we die vandaag invullen d.m.v. een neutrale staat
- Streven naar vrijheid en tolerantie → integendeel!

Het gaat hoogstens om een principiële en hiërarchische bevoegdheidsverdeling binnen een gezamenlijk project

- Uitbouw van de stad van God
- Wereldlijke leiders hebben eigen bevoegdheid, maar kunnen deze pas op legitieme wijze uitoefenen als ze door de Kerk bekrachtigd zijn en willen bijdragen aan de uitbouw van die ene *societas christiana*

Wereldlijke macht krijgt a.h.w. een plaats binnen de Kerk, waar de paus het hoogste gezag voert

2. Tolerantie in de Middeleeuwen

Basis houding van zowel de Kerk als van de wereldlijke macht is streven naar geloofseenheid

- Geloofseenheid is ook een staatszaak
 - *Één rijk, één godsdienst*
 - Keizer Constantijn stelt vast dat christenen onderling ruzie maken
 - Is Jezus nu mens of God?
 - **Concilie**
 - Initiatief van wereldlijke macht en niet van de paus!
 - Waarom? Eigenbelang: gezag/functie → stabiliteit volk
- Andersdenkenden hoogstens gedoogd
 - Bv joden werden op sommige plaatsen getolereerd omdat ze 'geld in het bakje brachten'

- Bij christenen mocht er geen geld uitgeleend worden tegen rente
- Joden = rijk → pragmatisch argument: we laten u in onze stad leven, niet omdat we jullie respecteren maar door hun economische waarde
- Ook anti-joods sentiment: ghetto's en bepaalde kleding dragen om te laten zien dat ze een ander volk waren
- Bv prostitutie: tolereren want als we het zouden verbieden zouden we er slechter van af zijn door meer verkrachtingen/overspel,... (weer pragmatisch argument)

2.1 Ketters en ongelovigen

Onderscheid tussen onwetende andersgelovigen en ketters

- Ketterij veroordeeld en bestraft als doodzonde
 - Ketterij werd gezien als besmettelijke ziekte die anderen kon aantasten → hypocriet en gevaarlijk
 - Ketters zijn gedoopt en katholiek opgevoed, maar wijken gedeeltelijk of helemaal af van het zuiver geloof
- Onwetendheid noch zondig noch strafbaar
 - Kerk vaak bescheidener opgesteld inzake het bekeren van de joden en heidenen tegenover ketterij
 - Niet katholiek opgevoed → veleer onschuldig

⇒ Augustinus

2.2 De legitimiteit van dwang en geweld

Gebruik van dwang?

Augustinus: je kan niet zomaar mensen dwingen om bepaalde geloofsopvatting te hebben

- Dwang is niet efficiënt om mensen van gedachte te veranderen
- Je kan iemand martelen om iets te zeggen maar de persoon zal zelf nog steeds overtuigd zijn van eigen standpunt

Maar ook: je kan een hond niet dwingen om te drinken, maar je kan hem wel bij het nekvel pakken en zijn mond in het water drukken → hond gaat nog steeds zelf moeten kiezen of hij drinkt maar nu in moeilijkere situatie

Combinatie dwang en juist onderwijs kan mensen doen inzien dat ze verkeerd zijn → 'uit eigen overtuiging' terug voor juiste geloof kiezen

- Wie dan nog steeds niet bekeert: ketter

2.3 Tolerantie als second best option

Begrip *tolerantia* kwam in het vroege christendom nauwelijks voor en als het voorkwam, had het een stoïcijnse betekenis: geduldig verdragen van de moeilijkheden van het aardse leven voor individuele mensen

Middeleeuwen: sociale, (kerk)juridische en politieke betekenis

- **Object** tolerantie: verschuiving van onaangename ervaringen en nare situaties naar mensen met een ‘afwijkend’ of ‘immoreel’ gedrag
- **Subject** tolerantie: verschuiving van machteloze individu dat het leven moet ondergaan naar een collectiviteit die de macht heeft om getolereerde gedragingen te verbieden maar dit niet doet

Criterium: *minus malum toleratur, ut maius tollatur*

- Tolerantie om groter kwaad te vermijden
- Pragmatische afweging tussen maatschappelijke kosten/baten van het tolereren van onwaarheid en kwaad enerzijds en de kosten/baten van het verbieden anderzijds
 - Joden, prostituees en sociaal marginalen hadden hier baat bij
 - Verwijzing naar Augustus' *De Ordine*; Aquino: prostitutie kan getolereerd worden om groter kwaad te vermijden (ook al is het verderfelijk en een zonde)

Middeleeuwse opvatting van tolerantie kan in huidige terminologie beter aangeduid worden met concepten als gedogen en dulden

- Niets te maken met respect voor andermans vrijheid

3. Het einde van de reconquista

Tarik ibn Ziyad (generaal moslims) valt in 711 het Iberisch Schiereiland (Visigoten) binnen met de steun van de sefardische joodse gemeenschap → joden: beter af bij de moslims dan bij de christenen
732: slag bij Poitier (Karel Martel)

Al-Andalus (Arabieren noemden het Iberisch Schiereiland zo): culturele bloeiperiode

- Cordoba, Sevilla en Granada groeiden tussen 1100 en 1300 uit tot meest ontwikkelde steden van Europa
- In islamitisch Spanje leefden ook christenen en joden → *convivencia*
 - Kregen bestaansrecht, moslims hadden meeste rechten
 - Verdraagzaamheid soms tijdelijk
 - 1148: verovering Cordoba door Almohaden
 - Onorthodoxe moslims vervolgd
 - Joden en christenen kans tot bekering of land verlaten (naar Egypte)

Moslimheerschappij kende veel interne moeilijkheden en machtswissels, maar er was ook externe druk vanuit het christelijke Europa

- 11^e eeuw: **Reconquista**
 - 1085: Toledo heroverd door Alfons VI
 - 1212: Slag bij Uqab
 - ➔ Zware nederlaag islam in Spanje
 - 1236: Cordoba veroverd door christenvorsten
 - 1248: Val Sevilla
- ⇒ Samenwerking moslims met christenen
- ⇒ Uiteindelijk enkel Granada moslimgebied maar schatplichtig aan koningin van Castilië

Rangorde keerde door de verovering van de christenen: joden en moslims worden tweederangsburgers

- Soms gedoogd, vervolgd of getolereerd
- Toledo: centrum voor vertaling

Katholieke Kerk: druk tegen joden en moslims

- Uit angst voor vervolging laten dopen → 'bad tot redding'
- 1421: pausen roepen op tot kruistochten tegen de moslims
- 1482: veldtocht tegen Granada
- 1492: katholieke echtpaar Ferdinand II en Isabella I nemen sleutels van de stad in ontvangst
 - Uitdrijvingsedict
 - **Val van Granada: voltooiing reconquista**

Breking van de belofte om joden godsdienstvrijheid toe te kennen

- Aanwezigheid joden: 'ondermijning en vernedering van ons heilige katholieke geloof tot onvermijdelijk gevolg' → contact joden vermijden
- Keuze: dopen of vluchten
 - Groep die zich bekeerde later maranen genoemd
 - Inquisitie hield hen nauwlettend in het oog

Ook moslims kregen het niet beter

- 1502: islam per decreet verboden
- Ook migreren of dopen → moren (moriscos)
 - Werden net als maranen (afgeleid van Spaans woorden 'varken') als staatsgevaarlijk beschouwd

Streving naar religieuze eenheid

- Felle veroordelingen door Katholieke Kerk over joden en moslims
 - Filips II en Spaanse inquisitie → vervolging en doding
 - 1609-14: definitieve verdrijving moren door Filips III
-

Moskee in Cordoba: immens complex met in het midden een katholieke kathedraal

- Gebouw is omgevormd tot christelijke plaats
- Eenzijdige ideologische interpretaties van (re)conquista:
 - 'moslims zijn altijd al gediscrimineerd geweest'
 - Geen goede kant aan vanuit ons perspectief
 - Zowel islam als christendom waren bezig me uitbreiding
 - Balans die verschoven
 - Wie is slecht wie is goed
 - Moslims uit Europa gedreven maar staan aan de andere kant klaar om binnen te vallen
- Ook andere gebouwen (bv joods) kregen christelijk jasje

- Synagoge Santa Maria la Blanca werd een kerk
- Istanbul: andersom
 - Grootste Byzantijnse kerk werd omgevormd tot moskee (Aya Sofia)
- Complex en vaak langs 2 kanten misgelopen (katholieken <> moslims)

4. Erasmiaanse tolerantie

Renaissancehumanisme

Erasmus: raadgever geweest van Karel V

- Toen negatief over moslims en turken
 - Niet tolerant
- ⇒ Historische context bekijken: geboekstaafd als iemand die heel tolerant is

Erasmiaanse tolerantie

- Hij ziet dat de kerk uit elkaar valt, meningen verschillen → wil hier iets aan doen
 - Kerk moet één blijven!
- Verschillende vormen van christelijke orthodoxie die verenigd kunnen worden en verenigd moeten blijven
- Specifieke opvatting tolerantie
 - **Gemeenschappelijke essentiële geloofspunten:** bepaalde centrale geloofspunten waar men het over eens moet zijn
 - Jezus is zoon van god
 - Koran is een belangrijk boek die richting geeft
 - ⇒ Kerngedachten, centrale gedachten
 - **Gemeenschappelijke niet-essentiële geloofspunten:** er zijn een aantal ideeën waar meningen over kunnen verschillen = *adiaphora*
 - Aantal keer naar de kerk gaan
 - Al dan niet hoofddoek dragen
- Erasmus heeft het niet over tolerantie maar over *pax* en *concordia*
 - Eenheid binnen christendom bewaren
 - Tolerantie eindigt waar schisma begint
 - *Zij die de christelijke eenheid in vraag stellen, zijn ketters en kunnen uitgesloten worden, met geweld vervolgd worden en in extreme gevallen zelfs de doodstraf krijgen*
 - Opvattingen van Erasmus over moslims en joden minder tolerant
- ‘mensen tot de waarheid keren bleef een christenplicht’: overtuiging dat ware christelijke leer het gebruik van dwang, als middel om mensen te bekeren, zo goed als uitsluit
 - Verband met Sebastian Castellio’s (Franse humanistische theoloog) *Haereticis*
 - Boek over ketters en de manier waarop ze behandeld worden

Bij de humanisten zijn er slechts eerste aanzettingen richting een moderne opvatting van tolerantie, maar duidelijk geen sprake van pleidooi voor individuele godsdienstvrijheid of respect voor andersgelovigen

- Tolerantie vaak selectief en voornamelijk religieus en pragmatisch gemotiveerd (geen uitgewerkte morele grondslag)

5. Doorbraak van het protestantisme

Protestantisme

- Katholieke Europese ideaal ‘één rijk, één godsdienst’ valt definitief in duigen na de doorbraak van de reformatie in de 16e eeuw
- EXAMEN: wat is de rol van de reformatie voor het tot stand komen van opvatting van tolerantie in West-Europa
 - Niet: de tolerantie heeft boost gekregen omdat protestanten veel toleranter waren dan de katholieken
 - *De Haereticis*: boek dat dit tegenspreekt
 - Wel: door het succes van de reformatie is Europa voor het eerst gedwongen is geweest om tot diversiteit na te denken → hebben altijd elke vorm van diversiteit kunnen uitbannen (elke ketter moest van gedachte veranderen of op brandstapel)
 - Op bepaald moment is men vanuit pragmatisch oogpunt tot een vorm van tolerantie gekomen

5.1 Vredes van Augsburg en Westfalen

Godsdienstoorklogen

Luther wordt door de Kerk en Karel V veroordeeld, toch vindt zijn gedachtegoed veel weerklank in het Duitse Rijk en krijgt hij steun van heel wat lokale vorsten en rikssteden

- *Protestation* (1522)
- Schmalkaldische verbond (1531): vereniging protestantse vorsten en rikssteden
 - Erkenning lutheranismus
 - Oorlog met Karel V in 1546 dat leidt tot Vrede van Augsburg
- 1555: **Vrede van Augsburg**
 - Elke rijksvorst mag beslissen welke godsdienst in zijn machtsgebied werd opgelegd
 - **Cuius regio, eius religio**: het is de heerser van een gebied die bepaalt wat de staatsgodsdienst is in zijn gebied, maar heerser moet aanvaarden dat de heerser in het gebied naast hem een andere staatsgodsdienst invoert
 - Geen individuele godsdienstvrijheid → *extern pluralisme*

- Intern: aanvaarden dat er in 1 politieke entiteit verschillende godsdiensten zijn (vandaag de dag zo)
- Verdrag was enkel van toepassing op rooms-katholieke godsdienst en lutheranisme
 - Doorbreekt toch de fel bestreden geloofseenheid
 - Idee dat mensen binnen één politieke ruimte best dezelfde godsdienst delen (extern pluralisme)
 - Andersdenkenden moeten zich bekeren of mogen (mits betaling) migreren naar regio met andere levensbeschouwing (*ius emigrandi*)
- Verdrag werd niet beschouwd als overwinning
 - Europa versnippert en wordt gebied waar er verschillende levensbeschouwingen naast elkaar bestaan maar niet in dezelfde politieke ruimte → in politieke ruimte houdt men vast aan ‘één rijk één godsdienst’
 - Grote nederlaag en dieptepunt in carrière voor Karel V
 - ‘iedereen onder katholieke kerk’ gefaald
 - Tolerantie/vredesverdrag moeten ondertekenen = nederlaag → afgetreden zelfde jaar
 - Geen moreel ideaal van respect voor diversiteit en de ander
 - Eerste stappen werden gezet uit bittere noodzaak → niet morele maar pragmatische redenen gaven doorslag
 - Alternatief van tolerantie was dure, bloedige en instabiele oorlog

Tolerantie komt in geschiedenis niet voor als moreel ideaal maar als gevolg van pragmatische overwegingen → waarom vredesverdragen? Het lukte niet om elkaar onder hetzelfde ideaal te brengen + oorlog kost geld

- **Vrede van Westfalen**

- Maakt einde aan Dertigjarige (1618-48) en Tachtigjarige oorlog (1568-1648)
- Mijlpaal in ontstaan van de Europese natiestaten
- Politieke en levensbeschouwelijke grenzen
- Eerste stap richting individuele godsdienstvrijheid (i.t.t. Vv Augsburg) binnen Roomse Rijk
 - De facto blijft Europa vnl uit mono-religieuze politieke ruimtes bestaan waarin nauwelijks sprake was van individuele godsdienstvrijheid en zeker geen scheiding tss kerk en staat
- Uitzondering: Nederland bloeide op o.a. vlak van cultuur in 17^e eeuw (na val van Antwerpen)
 - Toont zich tolerant ten aanzien van katholieken en zelfs joden
 - Eerder sprake van gewetensvrijheid dan van godsdienstvrijheid
 - *Schuilkirken*: gebouwen die er vanbuiten uitzien als huizen maar vanbinnen zijn het kerken → je mag zijn wie je bent, je mag eigen religie in praktijk brengen maar het mag niet zichtbaar zijn in de publieke ruimte

5.2 Edict van Nantes

Met Calvijn zette de reformatie zich ook in Frankrijk door

- ➔ Strijd tegen de Hugenoten (protestanten in Frankrijk)
- Burgeroorlog: protestantisme proberen te verdrijven → dit mislukt, protestanten houden stand
 - 1598: **Edict van Nantes**: protestantse regio's in zuiden van Frankrijk worden aanvaard
 - Eerste vorm van *intern pluralisme*
 - Hendrik IV (was zelf Hugenoot) kreeg een kans om met de dochter van de koning te trouwen die katholiek was → veel adel trekt naar Parijs om feest bij te wonen (protestanten)
 - *Bartholomeusnacht*: aanwezige protestanten worden uitgemoord
 - Hendrik IV bekeert tot katholicisme om nog te kunnen trouwen en koning te worden
 - Hij zal uiteindelijk edict van Nantes invoeren
 - Moest leiden tot godsdienstvrijheid
 - Katholicisme bleef staatsgodsdienst, maar de protestanten hadden voortaan het recht om in het openbaar kerkdiensten te houden
 - Intolerante strijd tegen de hugenoten vergde inspanningen die niet succesvol bleken → pragmatische steun van katholieke zijde
 - Na overlijden Hendrik wordt edict steeds meer uitgehouden
 - Hugenoten en protestanten worden vervolgd
 - 1685: Lodewijk XIV schrapte edict van Nantes
 - *Une foi, une loi, un roi*
 - Één rijk, één godsdienst
 - Geeft bevel om de 'Temple' (centrale kerk) van de hugenoten te Charnenton te vernietigen
- ⇒ Poging tot tolerantie, later gefaald → actieve vervolging protestanten
- ⇒ **Dragonades**: dienst die komt inwonen om te checken of mensen wel het juiste geloof volgden

Conclusie: Tot nu toe wordt het begrip tolerantie nog niet goed nageleefd kunnen worden

6. De weg naar godsdienstvrijheid als individueel recht

Reformatie heeft einde van de West-Europese levensbeschouwing betekend

- ➔ Verdeeldheid, oorlog, maatschappelijke destabilisering
 - Hoe vermijden? → Tolerantie

Religieuze tolerantie als antwoord op godsdienstoorlogen was noodgedwongen resultaat van een pragmatisch zoeken naar vrede en maatschappelijke stabiliteit

1^e fase: religieuze eenheid binnen politieke gemeenschap is noodzakelijk

2^e fase: godsdienstvrijheid als individueel recht

Verlichting: recht op godsdienstvrijheid losgekoppeld van grondgebied en de heersers ervan

6.1 Locke

- Gevlucht naar Nederland
- **Brief over tolerantie** (1689)
 - Christelijke visie op taakverdeling tussen kerk en staat
 - De Kerk is bevoegd voor ‘de publieke eredienst van God en langs deze weg ook het bereiken van het eeuwige leven’ en ze moet zich niet inlaten met uitwendige goederen als aardse bezittingen, veiligheid en vrijheid
 - Scheiding kerk en staat op vlak van bevoegdheid en middelen
 - Als je mensen van gezindheid/geloof wil veranderen is dat niet efficiënt (dwang en geweld) → Augustinus
 - Niet: immoreel om dwang te gebruiken
 - Wel: irrationeel inefficiënt om geweld en dwang te gebruiken
 - *True belief* argument: intolerantie is niet zozeer immoreel, wel inefficiënt → uiteindelijk moeten mensen authentiek gelovig zijn → zonder ‘true belief’ ga je het niet ver schoppen
- Katholieken en atheïsten worden van tolerantie uitgesloten
 - Alleen maar op toepassing op anglicanen en protestanten
 - ‘met de katholieken gaan we geen zaken doen’
 - Katholieken vallen buiten opvatting van tolerantie omdat ze niet helemaal te vertrouwen zijn → dubbele loyaliteit (koning en paus → had toen wereldlijke macht)
 - Moslims ook, maar toen niet echt aanwezig in Engeland
- ‘*Het is wel legitiem om dwang en geweld uit te oefenen op katholieken en atheïsten, maar niet om hen van geloof te doen veranderen*’ → helpt niet (inefficiënt), wel ander doel: samenleving mogelijk maken
 - Hij vertrekt vanuit tweezwaardenleer en bevoegdheidsverdeling en niet van het idee ‘elk individu heeft recht op vrijheid van geweten’
- Uiteindelijk valt het wat tegen met Locke

Act of tolerance

- Tolerantie die daar in politiek wordt vastgelegd is voor dezelfde groepen als Locke (tolerantie onder de protestanten en anglicanen)
 - Veel invloed van Locke

6.2 Spinoza en Bayle

Spinoza

- Iemand die radicaler over tolerantie en vrijheid is gaan nadenken
- Nederland
- Joodse gemeenschap
- Onorthodoxe ideeën
 - Openbaring en mirakels in vraag stellen
- Uit joodse gemeenschap verbannen
 - Veel aanhangers: spinozisten
- Schrijft veel, maar publiceert niet veel → theologisch moeilijk maar ook staatsgevaarlijk
 - Enige werk dat hij publiceert: **Tractatus theologicopoliticus**
 - Anoniem
 - Kritisch tegenover geloofsopvattingen
 - Bedoeling van politiek is in werkelijkheid de vrijheid (= revolutionair in die tijd)
 - Als je vreedzaam en stabiel wil samenleven moet je de mens vrijlaten
 - Paradigmawissel: overheid nodig die tolerant is en vrijheid garandeert (>< overheid die intolerant is en alle neuzen in dezelfde richting stekt)
- **Libertas philosophandi:** vrijheid van denken
 - Vrijheid om te denken dat god misschien niet bestaat
 - Spinoza is veel breder in opvatting van vrijheid
 - Gezien als een van de belangrijke vrijheidsdenkers

Bayle

- Hugenoot
- Tijdgenoot van Spinoza (bekritiseerd hem ook)
- Belangrijke pleitbezorger van religieuze tolerantie
- Vertrekt naar Nederland
- *Commentaire philosophique sur les paroles de Jésus-Christ: << Contrains-les d'entrer >>*
 - Verschijnt na intrekking Edict van Nantes
 - Tegen idee dat dwang een legitiem middel is om mensen tot het juiste geloof te brengen
 - Pleit voor gewetensvrijheid
 - Wijst op contingentie van religieuze opvattingen
 - ‘als je beetje rond u kijkt, zie je dat de mensen de religie van uw ouders hebben overgenomen’ → hangt af van plaats waar je geboren bent
 - Toleranter opstellen → is levensbeschouwing dat wij aanhangen wel de juiste
- *Société daté:* er valt wel samen te leven met atheïsten
 - Suggestie dat atheïsme onder godsdienvrijheid moet vallen = nieuw

- Bayle is één van de eersten die met een brede en liberaal aandoende opvatting van tolerantie komt

6.3 De politiek volgt, met vallen en opstaan

Tijd was toen nog niet rijp om ideeën van Bayle en Spinoza ook politiek vorm te geven

- Franse revolutie
 - **Déclaration des droits de l'homme et du citoyen** (1789)
 - Niemand zal nog vervolgd/gecensureerd worden voor hun opvattingen, voor zover die opvatting die je hebt de publieke orde niet verstoort
 - Het hebben van een opvatting is niet voldoende om te vervolgen → vroeger was dat wel zo
 - First amendment van Bill of Rights (1791)
 - Iedereen heeft op individueel niveau vrijheid van geweten en godsdienst

Na Franse revolutie periode van onrust en (religieuze) intolerantie: Jacobijnen komen aan de macht

- Jacobijns fanatisme (1792-94): opnieuw geen scheiding tussen kerk en staat
 - Uitvinding guillotine om andere mensen kop kleiner te maken door het hebben van andere (geloofs)opvattingen
 - Jacobijnen wilden het in hun ogen antirevolutionair katholicisme verbieden en burgerlijke staatsreligie opleggen
 - Staat wordt anti-christelijk
 - Kerken werden verbouwd naar tempels van de rede
 - Pantheon als *église Sainte-Geneviève* wordt *temple de la patrie* en hierbij begraafplaats voor helden van de republiek zoals Voltaire
 - Spanning tussen 2 groepen: atheïsten en deïsten
 - Atheïstische 'Cultus van de Rede' werd afgeschaft door Robespierre en vervangen door de deïstische *Culte de l'Etre suprême*
 - Robespierre gedood aan guillotine, start bewind Directoire (burgerij)

6.4 Mill: over de vrijheid

19^e eeuw: rechtstaat komt tot stand

- België: grondwet in 1831 die liberaal progressief was
- John Stuart Mill (1806-73)
 - Blijft basisgedachte utilitarisme van Jeremy Bentham trouw
 - **Consequentialistische argument**: de open en vrije samenleving biedt de grootste garantie op zoveel mogelijk welzijn voor iedereen

- Introduceert overgang naar moderne, politiek-filosofisch liberale opvatting van tolerantie die resulteert in opvatting van overheidsneutraliteit
 - Onderscheidt zich op drievoudige manier van de meeste van zijn voorgangers:
 - Beperkt problematiek niet langer tot het omgaan met *religieuze* diversiteit
 - + radicaal pleidooi voor vrijheid van meningsuiting zonder daarbij de godsdienstvrijheid als aparte categorie te behandelen
 - *Seculiere* argumenten om vrijheid en diversiteit te beschermen
 - *Morele* argumentatie die zowel ruimte waarbinnen de vrijheid zich kan manifesteren als de grenzen ervan vastlegt
- Representatieve democratie: volksvertegenwoordiger kiezen
- Opa van het feminisme: gelijke berechtiging vrouwen
 - Is hiervoor in de politiek gestapt maar het is hem niet gelukt dit door te voeren
 - Tot 1948 geduurd voor het stemrecht van vrouwen en tot 1976 vooraleer vrouwen in het huwelijk autonoom een bankrekening mochten openen
 - Eigen huwelijk met Harriet Taylor: naar notaris gegaan om op papier te zetten dat in huwelijk man en vrouw gelijk zijn
- Voltaire: *Traité sur la tolérance*
 - Morele argumentatie, maar beperkt tot religieuze tolerantie
 - Argumentatie vooral vanuit de rede
 - ‘doe niet aan anderen wat je zelf niet wilt dat anderen met jou doen’
 - Geloof aan anderen opleggen = onredelijk
 - Wijst op maatschappelijke nadelen van intolerantie
 - Christelijke argumenten
 - Bepleit godsdienstvrijheid
- On liberty
 - Geen boek over tolerantie maar over vrijheid
 - Compleet losgetrokken van religieuze en levensbeschouwelijke
 - Geen beroep op idee van mensenrechten
 - Open en vrije samenleving beargumenteren op basis van soort utilitaire logica → nut
 - Beste garantie op meeste geluk in de samenleving
 - *Vrijheid/schadeprincipe*: de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over een lid van een beschaafde samenleving, is de zorg is dat anderen geen schade wordt toegebracht. Iemands eigen welzijn, hetzij fysiek, hetzij moreel, is een voldoende rechtsgrond.

- Startpositie: laat mensen vrij
 - Als je wil ingrijpen, moet dat altijd met het argument schade zijn → Je kan alleen vrijheid beperken als er sprake is van schade
 - Je mag roken niet verbieden omdat roken ongezond is → wat je wel kan doen is de mensen genoeg informeren over de gevolgen van roken → je hebt het recht om te kiezen om ongezond te leven → vrijheid niet beperken
 - Tot iets dwingen kan niet
 - Mensen zijn geen schapen
- Als je het oneens bent met mensen mag je ze aanspreken om ze te overtuigen → MAAR is niet de taak van de staat (moet neutraal blijven) → niet-paternalistische staat (>< ik weet wat goed voor je is)
 - Je geeft zelf vorm aan je leven
 - Niet objectief beste manier van leven, maar je moet het accepteren dat mensen het zo voor zichzelf invullen → diversiteit

! HIERBIJ DEEL HOOFDSTUK 5 VERMELD (p174-179) !

Vrijheid van meningsuiting

- Radicale opvatting: ook al zijn er miljoenen mensen met opvatting A, als jij opvatting B hebt moet je de vrijheid hebben om die opvatting kenbaar te maken
- Meningen zijn niet schadelijk – ook niet wanneer ze als kwetsend worden ervaren
 - Wil slechts weinig opvattingen gaan uitsluiten
- Over veel zaken zijn we niet zeker → er zijn veel dingen waar men over kan discussiëren
- *Censuur is dwaasheid, geen schending van een absoluut recht* → algemeen nut beschermen → iemand uitsluiten dat goede ideeën heeft zou dwaas zijn
- Instrumentele waarde
- Wat met opvattingen die manifest onjuist zijn?
 - Vb: Holocaust heeft niet plaatsgevonden
 - Niet censureren of persoon met deze opvatting straffen → van gelegenheid gebruik maken om nog eens goed te zeggen wat er juist in die Holocaust gebeurd is → waarheid levendig houden en niet een 'dood dogma' laten worden
 - Overtuigingen die onjuist zijn moeten toegelaten worden om de waarheid beter tot haar recht te laten komen
 - Opnieuw een utilitaire opvatting van vrijheid van meningsuiting
- *Mill ≠ free speech absolutist*: grens aan de vrijheid van meningsuiting
 - Wel degelijk een grens: enkel meningsuitingen die aanzetten tot geweld kunnen verboden worden

- MAAR: vandaag de dag in grondwet: negationisme → als je de Holocaust minimaliseert of zegt dat deze niet heeft plaatsgevonden dan is dat strafbaar
 - Mill zou zeggen dat dit wel zou moeten kunnen want manifest onjuiste opvattingen mogen niet gecensureerd worden
- Mensen zijn niet zomaar op zoek naar de waarheid, de waarheid is pas zinvol als de mogelijkheid bestaat om over die waarheid na te denken, alternatieven te overwegen, met anderen in dialoog te gaan
 - *True belief*
 - Kan resultaat zijn van indoctrinatie of brainwashing
 - *Justified true belief*
 - Vereist vorm van deliberatie – en dus een open samenleving gebaseerd op vrijheid
- Kwetsen en schelden mogen niet door wet verboden worden MAAR betekent niet dat ‘scheldwoorden, sarcasme, persoonlijke aanvallen en zo meer’ moreel niet mogen afgekeurd worden
 - Onderscheid tussen iemands standpunt en de stijl waarmee dat standpunt in debat wordt gebracht
- *‘als we moesten kiezen, zou het bijvoorbeeld veel noodzakelijker zijn om beledigende aanvallen tegen het ongeloof te verhinderen dan tegen de godsdienst’*
- Vrijheid van meningsuiting betekent niet dat je altijd en overal gelijk wat kan zeggen
 - Context: bv in auditorium
 - Als student de les stoort met allerlei verwijten en slechte dingen te roepen over de (aanwezige) prof, dan kan deze uit het auditorium verwijderd worden → bepaalde sociale regels → buiten dit auditorium mag dat wel
- **Verplicht onderwijs**
 - Zonder adequate vorming zijn mensen niet echt vrij → pas enkel vrij als je beetje informatie hebt over hoe de wereld in elkaar zit
 - Leerplicht
 - Als ouders dit niet kunnen betalen, moet de overheid bijspringen
 - Pleit niet voor staatsonderwijs, maar overheid mag wel controleren (bv gemeenschappelijk staatsexamen) → legitiem
 - Draagt bij aan gelijke vrijheid van individuen
 - Mensen die jonge mensen onderwijs ontzeggen = moral crime
- Voorbeeld argument van schade:
 - Als je het oneens bent met je werkgever op vlak van (je) loon dan mag je hier tegen ingaan → staken

- Als je het huis van je werkgever gaat vernielen of beschadigen dan stopt je vrijheid van meningsuiting → oproepen van toebrengen van schade
 - Protest moet altijd grondrechten van anderen en de democratische rechtsgang respecteren
- **Recht om te beledigen**
 - Vrijheid van meningsuiting kan niet afhankelijk gemaakt worden van gevoelens van bepaalde mensen (wat als kwetsend ervaart wordt)
 - Grenzen bepaald door grondrechten, anders gevaar dat elke vorm van kritiek verboden moet worden omdat altijd wel iemand hierdoor gekwetst voelt
 - Vrijheid van meningsuiting vraagt geen respect voor andermans overtuigingen, enkel respect voor het individu dat deze overtuiging verkondigt
 - Maakt onderscheid tussen wat je juridisch kunt verbieden en wat je moreel wenselijk vindt
 - Niet alles wat je moreel onwenselijk vindt, kan juridisch verboden worden en niet alles wat juridisch is toegestaan, moet jij moreel wenselijk vinden
 - Bv carnavalstoet, burkini
 - Geen wetten meer maken o.b.v. individuele moralen
 - Vrijheid van meningsuiting laat toe om niet hoffelijk te zijn, maar het sluit niet uit dat mensen hoffelijkheid en wederzijds respect wel degelijk mee in overwegingen nemen als ze met elkaar in (publiek) gesprek gaan
- **Morele ondergrens**
 - Belgische wet: 1. aanzetten tot discriminatie, haat of geweld wordt bestraft 2. het verspreiden van denkbeelden gegronde op rassuperioriteit of rassenhaat wordt bestraft
 - Mill: 1. is oke, maar 2. hoeft niet per se gestraft worden
 - Onderscheid tussen verkondigen van een mening enerzijds en performatief taalgebruik dat oproept om anderen fysieke of morele schade toe te brengen anderzijds
 - Enkel meningsuitingen die aanzetten en oproepen tot geweld, discriminatie en haat, en zo een risico inhouden dat derden reëel geschaad kunnen worden, moeten juridisch verboden worden
 - Rushdie (1989): De duivelsverzen
 - Controverse onder fundamentalistische moslims → taboe
 - Iran: spreekt fatwa uit waardoor Rushdie ter dood veroordeeld wordt
 - Je mag zijn boeken kopen om thuis te verbranden, je mag samenkommen om slecht te praten over Rushdie of om te zeggen dat het je kwetst, maar oproepen om de auteur te doden ... daar stopt het
 - Rushdie leeft vandaag nog onder bewaking en bescherming
 - Terry Jones: verbranding Koran als gevolg van 9/11

- Toch omsingeld door politie tijdens verbranding om vrijheid van meningsuiting te respecteren en geweld te voorkomen → Jones roept niet op tot rellen dus beschermd door de wet 'freedom of speech'
 - Scheidslijn: uiting kan beschermd worden ook al weet je dat andere mensen hier een probleem mee gaan hebben en geweld gaan induceren → deze mensen zijn dan het probleem zijn
- Maar wel verwacht dat islamitische landen hierop gingen reageren
- Wet viseert voornamelijk diegenen die actief discrimineren en de vrijheid en gelijkheid van mensen niet respecteren waar het hoort

Conclusie

- Scheiding kerk en staat is een tweesijdend mes
 - Moet overheid beschermen tegen illegitieme inmenging van religie, maar eveneens religie en haar gelovigen beschermen tegen staatsbemoeienis
- Liberalisme beschermt in eerste plaats basisvrijheden van mensen en loopt niet noodzakelijk uit op de privatisering van levensbeschouwing en een strikte scheiding tussen kerk en staat
 - Seculier-liberale rechtsstaat is compatibel met verschillende kerk-staatverhoudingen
 - Het is aan het democratisch proces om te beslissen welke verhouding het meest optimaal is
- Indien de overheid haar burgers als vrije en gelijke individuen wil behandelen, moet die overheid niet tolerant zijn, maar neutraal
 - Rechten respecteren en beschermen en als gelijken behandelen
- In politiek liberalisme is staatsneutraliteit belangrijk concept
 - Impliceert geen relativisme en onverschilligheid
- Liberalisme en bijkomende staatsneutraliteit verbieden helemaal niet dat mensen bepaalde waarden en waarden aanhangen, verdedigen en uitdragen
 - Liberalisme wil meest faire context creëren
- Vanuit liberaal politiek-filosofisch perspectief is het niet zozeer de tolerantie die de inzet is van debat, maar wel de mensenrechtelijke manier om met eigen intolerantie en die van de ander om te gaan

7. Conclusie

- Godsdienstvrijheid is resultaat van tolerantiestrijd doorheen de geschiedenis
MAAR: is niet geboren als tweelingzus van de religieuze tolerantie

➔ Later pas verlichte en deels ongewilde individuele godsdienstvrijheid

- Godsdienstvrijheid, neutrale overheid en scheiding tussen kerk en staat zijn belangrijke verworvenheden, maar ook slechts laatkomers in Europese geschiedenis
- Europese geschiedenis is opeenvolging van pogingen om levensbeschouwelijk pluralisme te vermijden en religieuze minderheden en andersdenkenden te onderdrukken
- Pragmatische overwegingen om (religieuze) tolerantie in te voeren zijn vaak belangrijker geweest dan de morele overwegingen
- Men was er lang van overtuigd dat levensbeschouwelijk pluralisme staatsgevaarlijk was
 - Daarom in eerste fase godsdienstvrijheid enkel toegekend aan vorsten en hun grondgebied en niet aan individuele burgers
- Eind 18^e eeuw krijgt tolerantie pas morele grondslag
 - Gevolg van liberale idee dat staat haar burgers als vrije en gelijke individuen moet behandelen
- Zowel religieuze als wereldlijke macht hebben mee aan de intolerantie gewerkt

H5: HEDENDAAGS POLITIEK LIBERALISME

Neutraliteit, what's in a name?

Een neutrale staat, een tolerante samenleving

- Wat bedoelen we met politiek liberalisme?
 - Liberalisme in de zin van politieke invalshoek, niet de politieke partij van de liberalen
 - Alle politieke partijen moeten zich aan liberalisme houden
 - Het is een breder concept, het gaat over een politiek filosofische theorie in onze samenleving
- Basisgedachte: de overheid moet burgers als **vrije en gelijke individuen** behandelen
 - Op levensbeschouwelijk vlak: de overheid moet neutraal zijn en moet godsdienstvrijheid en een scheiding van kerk en staat garanderen
- De huidige vorm van de theorie gaat terug op het werk van **John Rawls en Ronald Dworkin**: het gaat uit van individuele **grondrechten** en basisvrijheden
 - Eigendomsrecht – gewetensvrijheid – godsdienstvrijheid – vrijheid van vereniging en organisatie – vrijheid van meningsuiting – politieke vrijheden – recht op privacy – recht op een eerlijk proces – recht op zelfbepaling en persoonlijke integriteit
 - Belangrijkste taak van een liberale overheid: **bescherming** van deze grondrechten
 - Dworkin: **right as trumps**: rechten die als troefkaarten kunnen worden ingezet en boven andere belangen staan
- het liberalisme pleit voor gelijke vrijheid door te argumenteren voor **staatsneutraliteit**
 - neutraal: komt overeen met vrijheid en gelijkheid
 - een staat die niet-gelovigen bevordert, is geen neutrale staat, dit is discriminatie
 - vroeger was een staat tolerant, nu is er verschuiving naar neutraal
 - toleerant = toelaten wat men afkeurt
 - de overheid mag niet tolerant zijn (mag niet tegen homo's zijn)
 - een burger mag wel tolerant zijn, burgers moeten niet neutraal zijn (wij mogen van mening zijn tegen homo's te zijn)
 - er is een niet-neutraal argument om voor staatsneutraliteit te pleiten
 - het is omdat de burger niet neutraal is, dat de overheid neutraal moet zijn, uit respect voor alle burgers
 - er is een moreel argument om voor staatsneutraliteit te pleiten
 - de overheid moet toeziendat mensen vreedzaam en tolerant kunnen samenleven (geen politieke, maar sociale deugd) – dat ze elkaar's grondrecht niet schaden

- procedurele democratie: wet van de meerderheid (er is een stemming geweest)
 - ↳ **liberale democratie:** heeft niet enkel een procedureel aspect, de grondrechten vormen het inhoudelijk kader – het wil de rechten beschermen, ook die van de minderheid
 - voorbeeld: het politiek liberalisme laat niet toe dat er bij meerderheid wordt beslist welke religie als staatsgodsdienst zal functioneren – de overheid moet in eerste instantie ieders vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geweten beschermen
- Het model is gebaseerd op respect voor een bepaald **liberaal mensbeeld**, heeft 3 kenmerken

1) het is in ieders belang op het leven te kunnen inrichten volgens eigen waarden, inzichten, overtuigingen, levensbeschouwing, ... (godsdienstvrijheid, vrijheid van vereniging, ...)

- iedereen op de wereld heeft belang zijn leven vorm te geven op de manier dat hij wil

2) mensen zijn in staat om hun overtuigingen en waarden te overdenken. Ze kunnen ermee instemmen, gedeeltelijk of helemaal van gedacht veranderen (onderwijs, vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, ...)

- liberalisme aanvaard dat wij een stuk mee bepaald zijn door onze omgeving (ouders, opvoeding, school, omgeving, vrienden, ...)
- er zijn normen, waarden en voorkeuren die we hebben meegekregen
- maar we zijn flexibele wezens en zijn in staat om over de waarden die we hebben meegekregen na te denken en eventueel dingen anders te gaan doen dan hoe we ze hebben meegekregen
- we hebben respect dat mensen van gedacht veranderen

3) door te aanvaarden dat mensen kritisch geïnformeerd moeten worden (leerplicht), moet je ook aanvaarden dat er diversiteit is binnen de samenleving
 → dit maakt dat in een vrije samenleving mensen het recht hebben om hun leven op een niet vrije manier te leven (maar voorwaarden)

Artikel 18

Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.

Wanneer uw broeder, de zoon van uw moeder, of uw zoon, uw dochter, uw eigen vrouw of uw boezemvriend u in het geheim wil verleiden en zegt: laten wij andere goden gaan dienen, goden die noch gij noch uw vaderen gekend hebben, behorende tot de goden der volken rondom u, dichtbij of veraf, van het ene einde der aarde tot het andere dan zult gij hem niet ter wille zijn noch naar hem luisteren;

gij zult hem niet ontzien, noch hem sparen en zijn schuld bedekken, maar hem zeker doden; het eerst zal uw hand zich tegen hem keren om hem ter dood te brengen en daarna de hand van het gehele volk. Gij zult hem stenigen, zodat hij sterft, omdat hij getracht heeft u af te trekken van de HERE, uw God, die u uit het land Egypte, uit het diensthuis, geleid heeft. Dan zal geheel Israël het horen en vrezen en men zal niet opnieuw zulk een wandaad in uw midden doen.

– *de wet van godsdienstvrijheid en de vrije meningsuiting is pas laat in de geschiedenis aanvaard*

– *vroeger was dit niet zo, er staan ook passages in de joodse bijbel of bij de islam die zeggen dat je een persoon mag doden als die persoon een andere god dient*

– *ookal staat het in onze wet, ook vandaag zijn er contexten waar het recht van vrije meningsuiting niet gerespecteerd wordt*

Neutraliteit en onderwijs

Soorten vrijheid

- er zijn 2 soorten vrijheid

1) formele / negatieve vrijheid

- Mensen zijn negatief vrij als er geen externe dwang op hen wordt uitgeoefend, als niemand je dwingt/zegt wat je moet doen
- Voorbeeld: vrijheid van leningsuiting: de overheid mag je niet belemmeren je mening vrij te uiten

2) substantiële / reële / positieve vrijheid

- Stelt wat je met je vrijheid kan doen
- Voorbeeld: je wordt alleen gedropt in de woestijn
 - Je bent 100% vrij, er is niemand daar die zegt wat je moet doen, je bent alleen en vrij
 - Maar positieve vrijheid: je bent niet volledig vrij: je kan er wel wandelen, maar je kan daar niet naar school, je kan niet gaan biljarten, ...

- Voorbeeld verschil positieve en negatieve vrijheid: een persoon in een rolstoel
 - o Negatief vrij: hij is vrij om naar boven op de trap te stappen
 - o Positief vrij: hij kan niet naar boven stappen want hij zit in een rolstoel
- Overheid die negatieve vrijheid stimuleert
 - o Een overheid die erop toekijkt dat niemand je in de weg staat
 - o Nachtwakerstaat
 - o Een dunne staat die zorgt dat je eigendom gerespecteerd wordt, ...
 - o Geen sociale zekerheid, ...
- overheid die positieve vrijheid stimuleert
 - o Links perspectief
 - o De overheid staat in voor gezondheidszorg, pensioen, dat je naar school kan gaan, ...

Onderwijs

- Onderwijs in functie van autonomie als capaciteit
- The capacity to frame, revise and pursue a conception of the good
- Garanderen dat iedereen onderwijs krijgt

- Want als je niet hebt leren nadenken/niets weet over de samenleving/... dan ben je niet écht vrij
- Je moet in staat gesteld worden om keuzes te maken en hiervoor moet je geschoold zijn, inzichten hebben gekregen van hoe de wereld in elkaar zit
- Mensen informeren en er kritische burgers van maken

- “de vrijheid van niet-geïnformeerde mensen is een valse vrijheid en de vrijheid zonder de capaciteit van het kritisch denken is leeg”
 - Dit maakt dat in een vrije samenleving leerplicht nodig is

- Leerplicht: iedereen is in onze samenleving verplicht naar school te gaan
 - Het is dubbel want je bent verplicht om naar school te gaan, dus het voelt niet echt als vrijheid, maar we verplichten jongeren naar school te gaan uit respect voor hun vrijheid
 - Als je mensen geen denkcapaciteit geeft, dan zijn ze niet echt vrij

- Voorbeeld: Je bent niets met negatieve vrijheid als je niet kan lezen, als je niet weet hoe een trein te nemen, als je niet weet hoe een eigen mening te hebben, ...

- Dus in een vrije samenleving is het toch verplicht naar school te gaan uit respect voor de vrijheid van jongeren in de samenleving

overheid

- De overheid moet mogelijkheidsvooraarden voor vrijheid garanderen
 - politiek van **gelijke kansen**
 - minimale toegang tot **all-purpose goederen** / primaire sociale goederen
 - inkomen, gezondheidszorg, pensioen, woning, ...
 - **Onderwijs** in functie van autonomie als capaciteit
 - **Diverse, open samenleving** of staatsonderdrukking
 - Bij het aanvaarden dat mensen kritisch geïnformeerd moeten worden, moet ook aanvaard worden dat er diversiteit is binnen de samenleving (in een vrije samenleving kan je niets anders dan diversiteit hebben)
 - Als je geen diversiteit wil, dan moet je onderdrukken en geen vrijheid toelaten
 - De diversiteit kan zo groot zijn dat mensen het recht hebben een niet-autonom leven te leiden (bv naar een slotklooster gaan) – op voorwaarde dat
 - 1) het een geïnformeerde keuze is (geen brain wash)
 - 2) er keuze alternatieven zijn om te overwegen
 - 3) exit- optie: mensen moeten van gedacht kunnen veranderen, je hebt het

recht eruit te gaan, het slotklooster mag je niet gevangen houden, je mag het klooster verlaten wanneer je wil

- Huwelijk voor de kerk: theoretisch kan je hier niet uit weg
- Burgerlijk huwelijk; je mag scheiden

Welke neutraliteit?

Redelijk pluralisme

- hoe is het mogelijk dat er op een duurzame en rechtvaardige manier kan samengeleefd worden ondanks het feit dat mensen diep met elkaar van mening kunnen verschillen over religie, filosofie en morelen ? = **fact of reasonable pluralism / redelijk pluralisme**
- liberale samenleving: het gaat om een afgebakend/redelijk liberalisme (er zijn grenzen)
- individu
 - waarden en normen, religie, comprehensive doctrines
 - normerend voor individuen en zelfgekozen groepen (ons persoonlijk leven vorm geven, organisaties oprichten, ...)
 - diversiteit – tolerantie – redelijkheid
 - schadeprincipe
- overheid/burger
 - publieke moraal, (grond)wetten (als burger moet je je houden aan de wet)
 - wat voor iedereen gelijk normerend is
 - grondrechten, staatsneutraliteit
- je mag je vrijheid niet gebruiken om mensen te schaden (maatschappelijke cultuur)

maatschappelijke cultuur

- als individu ontwikkel je je in een bepaalde maatschappelijke cultuur (antwerpen, vlaanderen, belgië) en deze bepaalt mede wie je bent – je creëert een andere context dan als je in India zou leven
- verschillende **maatschappelijke culturen** (Een nederlander kent geen bekende vlamingen) – wij spreken Nederlands, wij hebben bepaalde feestdagen in België
- **als individu moet je je hierin verhouden, maar je moet deze niet perse naleven**
 - je weet dat het op 25 december kerst is, dus je moet rekening houden dat de winkels die dag gesloten zijn, maar je moet niet meedoen aan kerst

- voorbeeld: je geeft iemand een hand van het ander geslacht, dit mag, maar je moet begrijpen dat wij leven in een maatschappelijke cultuur waar dit wordt gedaan – in andere culturen wordt dit niet gedaan
- je behoud een zekere vrijheid binnen een maatschappelijke cultuur, en je mag het ook bekritisieren
 - o zoals zwarte piet – zouden we deze traditie niet aanpassen om minder mensen te kwetsen?
- Maatschappelijke cultuur is iets dynamisch, het is een evolutie
- Voorbeeld: inburgering
 - o Mensen komen naar hier en krijgen een verblijfsvergunning
 - o Maar hierbij moet de persoon uitleg krijgen over de maatschappelijke cultuur van het land van de overheid (leren hoe de samenleving in elkaar zit, men spreekt hier nederlands, je moet deze cultuur niet naleven maar je er wel bewust van zijn)
 - o Ook de publieke moraal wordt meegegeven: hierin moet iedereen wel accoord mee zijn, deze moet worden nageleefd
- Maatschappelijke cultuur \Leftrightarrow publieke moraal

Publieke moraal

- Burgers als vrije en gelijke individuen behandelen
- Mensen zijn dragers van rechten
 - o Rights as trums
 - o Overheid moet rechten respecteren en garanderen
 - o Democratie is meer dan wet van de meerderheid
- Staatsneutraliteit

Welke neutraliteit?

- **staatsneutraliteit**
- **Geen** neutrality of opportunities
- **Geen** neutrality of outcome
- **Wel** neutrality of aim/functionality

Staatsneutraliteit

- Niemand vraagt aan de burgers om neutraal te zijn, ze mogen tolerant zijn, maar de staat moet neutraal zijn juist voor het feit dat burgers dit niet zijn – uit respect voor de burger en gelijkheid

neutrality of opportunities

- Want dan zou elke manier van leven even veel kansen moeten krijgen
- Niet elke ideologie moet evenveel kansen krijgen om gevuld te worden
- Als je een nazist bent die vindt dat joden minderwaardig zijn, of als je een racist bent, dan heb je een ideologie die inruist tegen de morele grondslag → Deze ideologie moet niet in het onderwijs gegeven worden
- Als staat mag je, ondanks je neutraliteit, niet alles toelaten → moet zich weerstellen op dit soort ideologieën
- De staat mag ideologieën die tegen de gelijkheid en respect zijn bemoeilijken
- DUS als bepaalde ideologieën gelijkeheid en respect niet aanvaarden, zijn dit geen redelijke opvattingen en volgt de wet niet na → bij zo'n situaties moet de overheid niet neutraal zijn!
- Dit principe is de **paradox van tolerantie**
 - De overheid is neutraal, maar er zijn grenzen voor tolerantie
- Geen relativisme

Geen neutrality of effects/outcomes

- Elke wet die de overheid uitvaardigt is voor iedereen geldig → heeft wel verschillende gevolgen voor verschillende mensen
- Voorbeeld snelheidsbeperking geven op de snelweg
 - Dit heeft beperking op de mensen die graag snel rijden → de vrijheid van deze persoon wordt meer afgenomen dan van iemand die niet graag snel rijdt (deze wordt niet beperkt tot zijn vrijheid)
 - Is dit dan wel een neutrale overheid?
- Een wet heeft voor iedereen andere gevolgen, de ene wordt meer beperkt in zijn vrijheid dan een andere – is dit dan wel een neutrale overheid?
 - Een wet zal voor de ene persoon meer vrijheidsbeperking geven dan voor een ander → hierop zegt de overheid “we don’t care!”
 - Het gaat namelijk niet op neutrality of outcome (de gevolgen voor verschillende mensen zijn verschillend) maar het gaat om *neutrality of aim*
 - het idee dat alle wetten die gemaakt worden beargumenteerd kunnen worden met neutrale argumenten

- voorbeeld snelheidsbeperking geven op de snelweg
 - o de overheid doet geen uitspraken om de mensen die graag snel rijden te pesten (geen neutrality of outcome)
 - o de neutrality of aim is dat het om iedereens veiligheid gaat – veiligheid is neutraal in de zin dat elk redelijk individu dit argument aanvaardt
- voorbeeld: leerplicht
 - o het argument om onderwijs te verplichten is vrijheid
 - o de overheid maakt deze wet niet om slimme mensen te bevoordelen
 - o maar hun argument is dat ze ieder mens vrijheid willen geven – elk redelijk individu zou hiermee instemmen
- een maatregel is niet op basis van één levensovertuiging, maar op basis van neutrale argumenten die elk redelijk individu zou aanvaarden

neutrality of aim/justification

- de overheid moet voor elke wet die hij uitvaardigt neutrale argumenten hebben die voor alle redelijke individuen zeggingskracht hebben – ze mogen dus niet refereren naar een bepaalde levensbeschouwing of moreel – het is politiek op ieders respect en gelijkheid
- voorbeeld: problematiek van de sharia in grondwet
- voorbeeld: alcoholverbod of eetverbod tijdens de ramadam
- voorbeeld: Tanzverbot in Duitsland
 - o in bepaalde deelstaten van Duitsland is het verboden te dansen op groede vrijdag
 - o dit is een wet die niet steunt op neutraliteit – het is een staat die de christelijke levensstijl voortrekt en niet iedereen als gelijk behandelt
- voorbeeld: boerkaverbod
 - o als er in de wet expliciet “boerkaverbod” zou staan, dan zou dit niet volgens neutraliteit zijn – het zou tegen een bepaalde religie zijn
 - o daarom heeft men gezocht naar neutrality of aim → er staat er in de wet “het is verboden om gezichtsbedekkende kledij te dragen op openbare plaatsen” → belang van openbare orde, veiligheid en sociale interactie
- voorbeeld: elkaar zien / het samenleven zelf
 - o in de wet staat “in publieke ruimten moet je elkaar in de ogen kunnen kijken” → dit is neutraal – in normale omgang moet je elkaar kunnen zien
 - o “ik vind je gezicht zien mooier dan het niet te kunnen zien” → dit zou geen juiste grondwet zijn, want het is geen neutrale uitspraak
- De politiek zegt vooral wat je niet mag doen

Overlappende consensus

- de verzameling van neutraal politieke argumenten waar de overheid beroep op doet om wetten te maken
- we komen op argumenten waarbij we er vanuit gaan dat elk redelijk individu zou toestemmen – met de gedachte: stel ik was iemand anders, zou ik het dan ook goed vinden – je laat wederkerigheid toe
- het betekent niet dat mensen in een liberale samenleving hun religie achter zich moeten laten – je moet vanuit je eigen levensbeschouwing kunnen instemmen op een wet
- geen consensus over hoe we moeten leven, maar over hoe we moeten samenleven
- er is een overlappende consensus en er zijn allerlei levensstijlen en beschouwingen
 - dit is opzich geen probleem zolang iedereen instemt vanuit zijn eigen levensbeschouwing met het idee van vrijheid en gelijkheid
 - de reden waarom mensen instemmen met de overlappende consensus kan verschillen
- niet redelijke mensen / comprehensive doctrines
 - deze mensen kunnen zich niet vinden in het idee van gelijkheid en vrijheid
 - deze vallen af

seculiere en secularistische staat

- seculiere staat die neutraal is moet gelijke afstand houden tussen religies en atheïstische levensovertuigingen
- secularistische staat is ervan overtuigt dat religie en geloof geen invloed mogen uitoefenen op de maatschappij en bant deze volledig uit de publieke ruimte
- secularisme = comprehensive doctrine

Versus modus vivendo

- mensen moeten om de juiste redenen instemmen op de gelijkheid en vrijheid, niet om pragmatische redenen
- voorbeelden van pragmatische argumenten
 - ‘we kunnen niet blijven oorlog voeren...’
 - ‘deze consensus komt me goed uit’
 - ‘we zijn hier nu eenmaal in het westen’

Burger

- De burger is niet neutraal en mag tolerant zijn, maar moet ook redelijk zijn en moet om de juiste redenen instemmen met de normen en waarden van de wet – wederkerigheid
- Niet iedereen moet als persoon liberaal zijn, maar je moet wel aanvaarden dat de samenleving zo werkt → je moet je medeburgers als vrije en gelijke individuen behandelen
- Voorbeeld: wij mogen tegen abortus zijn, maar we moeten wel aanvaarden dat andere mensen dat wel mogen doen
- Voorbeeld: je mag tegen homo's zijn – maar je moet aanvaarden dat de overheid niet mag discrimineren – de staat heeft geen neutrale reden om tegen homo-huwelijken te zijn
- “wat gjij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet” – doe iets niet wat jezelf ook niet zou willen
 - Als ik niet wil leven in een samenleving die niet genomideerd wordt door een staat die mijn levensbeschouwing volgt, dan moet ik ook aanvaarden dat anderen ook niet willen leven in een samenleving die mijn levensbeschouwing wel volgt
 - Zo komen we tot neutralisatie → regels maken die gebaseerd zijn op gelijkheid en vrijheid
- Publieke moraal VS persoonlijke moraal
 - Ethiek/moraal VS wet
 - Persoonlijke moraal kan niet politiek afgedwongen worden
- Geen ‘verlichtingsfundamentalisme’
 - Er was een jood die in de politiek wou
 - Een persman vroeg hem ‘stel je komt aan de macht, en de onderwerpen abortus en homoseksualiteit komen aan bod, wat ga je dan doen? Want dat past niet in je religie’
 - Hij zei ‘ik ga het vragen aan mijn rabijn’
 - Hij denkt zelf niet na → dit is geen verlichte houding
- Verlichte levenshouding: zelf nadenken
- Wederkerigheid
 - Sommigen zijn niet accoord met een bikini op het strand
 - Sommigen zijn niet accoord met vrouwen in gesloten kledij op het strand

Volgens Rawls' politiek liberalisme

- Niet iedereen leeft noodzakelijk volgens de principes van verlichting; kritisch denken, zelfbeschikking, autonomie, ...
- Krijgt iedereen adequaat onderwijs
 - Autonomie en kritische denken faciliteren, niet perse promoten
 - Vorming tot democraten
- Iedereen stemt in met de overlappende consensus als uitgangspunt om de samenleving te organiseren
- Iedereen stelt zich redelijk op en laat wederkerigheid toe in zijn/haar denken

Liberalisme en levensbeschouwing

- 2 vragen
 - Hoe moet het liberaal beleid omgaan met religie
 - Hoe moet de religie omgaan met de liberale rechtstaat

De ruimte voor religie in een liberale samenleving

Kerk-staat regimes

- Liberalisme zet via grondrechten de grenzen waarbinnen kerk-staat regimes in al kunnen institutionele en nationale variaties vorm moeten krijgen
- Theocratie (bv zoals wat de IS voor ogen heeft) en een secularistische staat die godsdiensten verbiedt (het regime in Noord-Korea) vallen buiten de liberale breedte

Het liberalisme komt wel overeen met andere kerk-staat regimes

- **Een expliciete scheiding tussen kerk en staat**
 - De overheid is neutraal door geen enkele levensbeschouwing/religie te ondersteunen
 - Dit regime wordt gebruikt in de VS en in Frankrijk
 - VS: "*Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof.*"
 - FR: "*La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte.*"

- **Geen strikte scheiding: er is een actief ondersteunings- en financieringsbeleid**
 - o kerkfinanciering op voorwaarde dat levensbeschouwingen gelijk behandeld worden en de overheid geen uitspraak doet over de waarde van levensbeschouwingen
 - dit heb je in België
 - Maar het Belgisch systeem voldoet niet aan de voorwaarde dat elke erkende levensbeschouwing als gelijk wordt behandeld, waardoor het onvoldoende neutraal is
 - o Ook in Italië, Spanje en Duitsland hebben een steunbeleid, maar hier hebben de mensen telkens de mogelijkheid hun voorkeur kenbaar te maken
 - Duitsland: Kirchenstuer
 - Burgers moeten extra belasting betalen als ze lid willen zijn van de kerk
 - dit is voor katholieken, oud-katholieken, protestanten, joden en vrijzinnigen – de islam maakt geen deel uit van dit financieringssysteem
 - Italië: Intensa
 - Iedereen betaalt extra belastingen, maar de belastingsbetalers kunnen zelf kiezen waarvoor hun kerkbelasting wordt gebruikt
 - Dit is voor de katholieke kerk, sociale doeleinden, joden, waldenzen, protestanten, boedisme, hindoeïsme, de mormoonse en orthodoxe kerk – de islam heeft een intesa aangevraagd maar nog niet gekregen
 - Spanje
 - Iedereen betaalt extra belastingen, maar de belastingsbetalers kunnen zelf kiezen waarvoor hun kerkbelasting wordt gebruikt
 - Dit is enkel voor de katholieke kerk en sociale doeleinden
 - o het Europees Hof voor de Rechten van de Mens geeft verdragstaten een ruime *margin of appreciation* wat betreft de plaats van religie in publieke ruimte en de concrete invulling van kerk-staat verhouding
 - *artikel 9 beschermert de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst en dus ook het recht om zowel privé als in openbaar de godsdienst tot uiting te brengen "in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften". Deze vrijheden kunnen enkel ingeperkt worden bij wet en indien dit in een democratische samenleving noodzakelijk is "in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen"*
 - Hof laat echter expliciet de mogelijkheid om deze godsdienstvrijheid op nationaal niveau op een eigen manier te implementeren en daarbij rekening te houden met de eigen specifieke politieke, sociale en culturele situatie

- *Where questions concerning the relationship between State and religions are at stake, on which opinion in a democratic society may reasonably differ widely, the role of the national decision-making body must be given special attention*
 - Het europees hof bevestigt in dit verband een systeem van kerkfinanciering kan, op voorwaarde dat vrijheid en gelijkheid en de daarbij horende overheidsneutraliteit niet op de helling komen te staan
 - *No common European standard governing the financing of churches or religions such questions being closely related to the history and traditions of each country*
 - Dit is een uitspraak van het Hof in de zaak *Spampinato versus Italy* (een klacht inzake het Italiaans systeem)
 - Het Hof oordeelde dat dergelijke kerkfinanciering binnen margin of appreciation inzake godsdienst- en belastingpolitiek valt van een individueel land:
 - Het Hof wijst er ook op dat Italiaanse systeem verplicht niemand aan de kerkfinanciering bij te dragen en hierdoor de eigen religie kenbaar moet maken, gezien er een optie is om het blastingsgeld niet aan religies toe te kennen
- **Nationale kerk (established church)**
- Eigenlijk is het idee van een staatskerk niet compatibel met de uitgangspunten van het politiek liberalisme dat een levensbeschouwelijke onpartijdige overheid vergt
 - Het Engels en Scandinavisch model met daarin de nationale kerk kunnen de liberale toets net doorstaan
 - De Agliaanse kerk (staatskerk) heeft vooral een symbolische functie en krijgt minder financiële steun dan bv de Katholieke kerk in België
 - Godsdienstvrijheid van niet-anglicanen blijft beschermd
 - Andere godsdiensten worden gelijk behandeld
 - Dit multiculturele model maakt gemakkelijker plaats voor religie in de publieke ruimte dan vele landen met een striktere scheiding tussen kerk en staat
 - In griekenland zorgt de staatskerk wel voor problemen met de uitgangspunten van het politiek liberalisme (*margin of appreciation*)
 - De overheid engageert zich bv hard om de Grieks-orthodoxe Kerk als staatsgodsdienst te beschermen en te promoten → dit zorgt soms voor spanningen met de individuele godsdienstvrijheid (de grieks-orthodoxe religie is bv sterk aanwezig in publiek onderwijs)
 - Dit was een regeling in Griekenland die tegen de wet van neutraliteit was

- Het Europees Hof heeft Griekenland veroordeeld omdat ze andere godsdiensten te veel het recht op proselitisme ontnam (proselitisme = het proberen te bekeren van mensen tot je eigen mening)

- Staatsgodsdienst (voor zover het al binnen de bandbreedte vh politiek liberalisme past) mag nooit als normatief kader worden ingezet van waaruit de overheid beleid uitvaardigt, gelet op het genoemde proviso ivm public reason en het belang van gelijk respect voor vrijheid van burgers
 - Wetten en regels die liberale overheid uitvaardigt moeten steeds in **levensbeschouwelijk neutrale termen** geformuleerd zijn
 - Vb: Europees Hof zag geen probleem met verbod op bepaalde islampartij in Turkije die (gedeeltelijk) de sharia wilde invoeren

Levensbeschouwelijke symbolen in de publieke ruimte

Er zijn verschillende opties over hoe er kan omgegaan worden met levensbeschouwelijke symbolen in de publieke ruimte

Niet-liberale optie

- Ze gaan in tegen de gelijke godsdienstvrijheid voor iedereen

- **secularistisch systeem**
 - dit systeem bant religie volledig uit de publieke ruimte
 - voorbeeld: in Zwitserland is er een referendum die minaretten grondwettelijk verbiedt (via een stemming is dit beslist – maar deze stelling is tegen de wet van neutraliteit)

- **selectief systeem**
 - dit systeem laat slechts de symbolen van 1 of meerdere religies toe

liberale optie

- een liberale overheid is neutraal zodat levensbeschouwingen zich op een gelijke manier zouden kunnen uiten in de publieke ruimte – de enige (neutrale) reden waarom de overheid mag ingrijpen is openbare orde en veiligheid

- **Laïciteitsbenadering**
 - Stelt zich *difference blind* op
 - Willen levensbeschouwelijke symbolen verbieden
 - Voorbeeld: hoofddoekverbod op school in Frankrijk

- **Multiculturele benadering**
 - Stelt zich *difference sensitive* op
 - Stelt zich onverschillig op tegenover levensbeschouwelijke symbolen

- Voorbeeld: Amerikanen begrijpen de Europese heisa over hoofddoeken niet – in dit systeem zal men actief nagaan op welke manier vrouwen met hoofddoek maximaal in de samenleving kunnen participeren
- Wordt soms het Angelsaksische model genoemd omdat het vooral de bovenhand neemt in de VS, UK en Canada

- In de VS, UK en Canada is er een ‘redelijke accommodatie’ ten aanzien van minderheden – heeft op 2 manieren gestalte
 - *Rule and explanation approach*: de wet blijft behouden maar bepaalde minderheidsgroepen krijgen uitzondering – voorbeelden
 - Iedereen moet naar school, maar als het een islam feest is mogen moslims thuisblijven
 - Niemand mag ongedoofd slachten, maar bepaalde religies (moslims en joden) mogen dit wel
 - Sihks moeten in Groot Brittannië gaan motorhelm dragen (ze dragen een tulband waardoor ze geen helm kunnen dragen)
 - Gebedsmomenten tijdens de werkuren
 - → dit is goed, maar brengt ook rechtsongelijkheid - het is niet altijd de beste manier
 - Door een algemene wet aan te passen aan de multiculturele situatie
 - Bv halal en vegetarische maaltijden aanbieden in scholen of gevangenis
 - Bv in België is de algemene regel die verplichtte dat elk lijk in een kist moet begraven worden aangepast voor moslims zodat zij hun lijken mogen begraven in doeken
 - Rule and explanation zou zeggen “iedereen moet een lijk in een kist begraven, behalve moslims”
 - Een beter initiatief is de wetgeving aanpassen: “iedereen mag kiezen uit deze opties om zich te begraven”
 - Dit is meestal een beter initiatief en brengt minder rechtsongelijkheid met zich mee

Levensbeschouwelijke symbolen

- Op de straat
 - Het is niet mogelijk om te verbieden dat mensen met levensbeschouwelijke symbolen op straat lopen
 - Hier is geen discussie over

- Overheid: gebouwen, ambtenaren, ...
 - Er is discussie of leerkrachten levensbeschouwelijke symbolen mogen dragen omdat dit niet helemaal neutraal van de overheid zou zijn
 - Er mogen geen religieuze symbolen (zoals kruisbeelden) hangen in klaslokalen van het officieel onderwijs, gemeentehuizen, rechzalen, ...
 - De discussie spitst zich toe op de vraag: “volstaat het dat de dat de overheidsambtenaar onpartijdig handelt of moet die onpartijdigheid ook zichtbaar zijn in de (levensbehoudelijk neutrale) kledij van de ambtenaar?”

- Het is moeilijk hier een uitspraak over te doen aangezien de godsdienstvrijheid van de ambtenaar botst met de vrijheid van de burger om niet met de levensbeschouwelijke overtuiging van de ambtenaar geconfronteerd te worden
- Pro: ze mogen geen religieuze symbolen dragen zodat de vrijheid van de burger neutraal bediend wordt
- Contra: ze mogen wel religieuze symbolen dragen, voor de vrijheid van de ambtenaren – zolang ze op hun werk onpartijdig handelen
- Het blijft altijd een moeilijke grens tussen positieve godsdienstvrijheid (het recht om het eigen geloof in praktijk te brengen) en het negatieve vrijheidsrecht (om van de religieuze overtuiging van andersdenkenden verschoond te blijven)
- Onderwijs
 - Ook hier is een tegenstelling tussen multi-culturele en laïciteitsbenadering
 - Voorstanders van de multiculturele benadering vinden dat zichtbaarheid van levensbeschouwelijke diversiteit geen probleem is
 - Voorstanders van de laïciteitsbenadering vinden dat levensbeschouwelijke symbolen en religie uit de school moeten geweerd worden
 - Voorbeeld: het gemeenschapsonderwijs in Vlaanderen (2009)
 - Het gemeenschapsonderwijs heeft beslist om in al haar scholen levensbeschouwelijke symbolen te verbieden (zoals hoofddoeken)
 - Dit verbod is ingevoerd om vrijheid en pluralisme te garanderen (pluralisme is het bestaan van verschillende culturen in een samenleving)
 - Voorbeeld Katholiek onderwijs in Vlaanderen
 - Er is een verbod op het dragen van hoofddeksels (zodat er geen hoofddoeken worden gedragen)
 - Maar er is geen verbod op levensbeschouwelijke symbolen (want dan zouden mensen ook geen kruisjes mogen dragen)

Europees Hof voor de Rechten van de Mens: margin of appreciation

- Het hof streeft niet naar een uniform kerk-staat model – de uitspraak van het Hof over een bepaald land is niet dwingend voor andere landen
 - Ze laten de staat toe zelf dingen te beslissen
 - Zo ontstaan wel verschillen binnen Europa
- **Margin of appreciation** brengt mee dat staten veel ruimte hebben om hoofddoeken en andere religieuze symbolen in de publieke ruimte te verbieden of toe te staan
- Voorbeeld 1: Dahlab tegen Zwitserland (2001)
 - Het hof aanvaardt dat Zwitserland een leerkracht van het openbaar onderwijs ontslagen heeft omdat ze haar hoofddoek niet wilden afdoen
 - De reden van het hof: 'Zwitserland heeft een erg seculiere traditie'

- Voorbeeld 2: Sahin tegen Turkije (2005)
 - o Het hof aanvaardt dat Turkije hoofddoeken verbiedt op de universiteit
 - o De reden van het Hof: 'Turkije heeft een erg seculiere traditie. Bovendien is de opkomst van politieke islam een gevaar voor deze seculiere traditie'
- Voorbeeld 3: Dogru en Kervanci tegen Frankrijk (2008)
 - o Het hof aanvaardt definitieve schorsing van 2 moslimameisjes op school omdat ze tijdens de sportles hun hoofddoek niet wouden uitdoen
 - o De reden van het hof: 'Hoofddoeken mogen niet gedragen worden tijdens de sportles oww veiligheid. De schorsing is het gevolg van weigering van het schoolreglement'
- Voorbeeld 4: Lautsi arrest (2009-2011)
 - o In Italië is er een wet die verplicht dat kruisbeelden in alle publieke scholen moeten hangen (ook niet-christelijke scholen)
 - o Mevrouw Lautsi vond dit niet oke, en ze heeft gelijk want deze regel past niet binnen het idee van vrijheid en gelijkheid
 - o Ondanks haar poging deze wet af te schaffen, heeft Italië toch gewonnen: het hof heeft de wet van de Italiaanse overheid (verplichting van kruisbeelden op te hangen in publieke scholen) toegestaan → dit is raar. Zo zien we dat politiek liberalisme aan de basis ligt, maar dat er soms uitspraken zijn die hier tegenin gaan

Religies en liberale uitgangspunten: een leerproces

- Religies moeten aanvaarden dat de politieke gemeenschap op niet-religieuze gronden gerechtvaardigd zijn en dat gezag van God inzake publieke aangelegenheden ondergeschikt is aan de grondrechten en de democratische besluitvorming die daarbinnen plaatsvindt. Dit wil niet zeggen dat religies noodzakelijk hun eigen geloofswaardigheden moeten opgeven. Ze moeten wel individueel godsdienstvrijheid erkennen
- Voorbeeld: De Kerk mag intern wel discrimineren tussen mannen en vrouwen, homohuwelijk of euthanasie, maar mogen niet oproepen om deze te discrimineren in de samenleving

Habermans: postseculiere perspectief: complementaire leerprocessen

- Habermans heeft veel geschreven over religie in de (post)seculiere samenleving – het is een leerproces dat de religie moet doormaken
- **Complementair leerproces:** een postseculaire samenleving is voor religies vaak een (pijnlijk) leerproces, aangezien er aanpassingen van de religie worden gevraagd – ze moeten zich transformeren tot een *reflexieve religie*
- Een reflexieve religie aanvaardt van binnin de uitgangspunten van een liberale democratie en aanvaardt de autonomie van de wetenschap als het gaat over kennis van mens en wereld

- In het complementaire leerproces moeten zowel de seculiere als de religieuze tradities elkaar wederzijds tolereren en ernstig nemen → dialogische co-existentie
 - o Heeft de nadruk op neutraliteit van de overheid die onverenigbaar is met politieke veralgemening van een seculiere wereldvisie
 - o Zowel seculiere als religieuze tradities tolereren elkaar
- Habermans is optimistisch over het aanpassingsvermogen van een religie
 - o Een religie kan een onvervangbare semantische bijdrage leveren aan het publieke debat
 - o Ondanks de geloofsterugval en secularisering kan een religie een publieke en politieke betekenis blijven vervullen
 - o Het functieverlies en de individualisering van een religie hoeft niet noodzakelijk tot betekenisverlies te leiden
- Seculieren mogen zich niet op voorhand afsluiten van het betekenispotentieel van het religieus discours, vooral voor morele zaken
 - o Postseculier perspectief: niet alleen religies, maar ook seculiere burgers moeten een complementair leerproces ondergaan
- Er zijn 3 elementen waar een religie zich naar moet conformeren tijdens zijn leerproces
 - o 1) godsdienstvrijheid, liberale democratie, en de religie moet autonomie en gezag van de wetenschap erkennen als bron van kennis in de wereld.
 - Habermas' klinkt met deze voorwaarden erg streng voor religie maar is toch geen nieuwe atheïst; religie kan wel degelijk een onvervangbare semantische bijdrage leveren aan het publieke debat.
 - o 2) Religie kan als geen ander bepaalde morele intuïties verwoorden waar het seculiere betoog geen oog meer voor heeft. Alle burgers moeten zich blijven openstellen voor de waarde die religie kan hebben: seculaire compensatie voor de asymmetrische eisen die de seculiere samenleving aan gelovigen stelt: het is eigen aan het postseculier perspectief dat niet alleen de religie maar ook de seculiere burgers een complementair leerproces door moeten.
 - o 3) Het belangrijkste is het inzicht dat ondanks de geloofsterugval en secularisering, religie een publieke en politieke betekenis kan blijven vervullen. Functieverlies en individualisering van de religie hoeven niet noodzakelijk tot betekenisverlies te leiden

Het leerproces van de rooms-katholieke kerk

- Personalisme: Maritain & Mounier: niet afkerig van democratie, tot op heden inspiratie voor christen-democratische politiek
- Belgische episcopaat steunt de liberale Belgische grondwet tegen de zin van Rome.

- Pas met het Tweede Vaticaanse Concilie stemt de Rooms-Katholieke kerk in met het idee van liberalisme en democratie → op deze manier is het streven naar een Katholieke staat opgeheven
 - o Ze stemmen in met het idee dat de politiek zich volstrekt autonoom, los van godsdienst en op basis van eigen wetmatigheden zou ontwikkelen
 - o Ze stemmen in met een secularisering van de politiek en godsdienstvrijheid
 - o De kerk moet afstand nemen van privileges die door het staatsgezag waren aangeboden
 - o De kerk eist wel het recht om in echte vrijheid het geloof te prediken, de sociale leer te onderwijzen en een moreel oordeel te geven (ook over dingen die de politieke orde raken)

Het leerproces van de islam

- Er zijn bepaalde religies, zoals de islam, die dit leerproces nog moeten doormaken
 - o Een religie moet zich conformeren aan godsdienstvrijheid, liberale democratie en erkenning van autonomie en gezag van de wetenschap als bron van kennis van de wereld
- essimistische islamcritici: islam is inherent strijdig met de seculiere uitgangspunten van de democratische rechtsstaat
 - o Het is fout om te denken dat de islam als enige religie dit leerproces niet zou kunnen doormaken.
 - o Wel zijn er, mogelijk meer dan in bepaalde andere godsdiensten, elementen in de islam die het leerproces bemoeilijken (bv het constant strijden voor een samenleving waarin de sharia boven de liberale wetgeving staat).
- Caïroverklaring: de Universele Islamitische Verklaring van Mensenrechten is ook op dat punt problematisch. Verschillende verwijzingen naar sharia, eindigt met twee artikelen die explicet duidelijk maken dat de mensenrechten ondergeschikt zijn aan de sharia, die het ultieme referentiepunt blijft.
 - o Grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting, gewetensvrijheid kunnen echter niet door de sharia, of eerder welke religieuze wet ingeperkt worden want dan verliezen ze hun essentiële betekenis.
 - o Omdat de islam zou kunnen evolueren, moeten bepaalde teksten soms nieuwe interpretaties krijgen of achterwege gelaten worden → licht echter niet zo gemakkelijk door de specifieke openbaringsgeschiedenis

